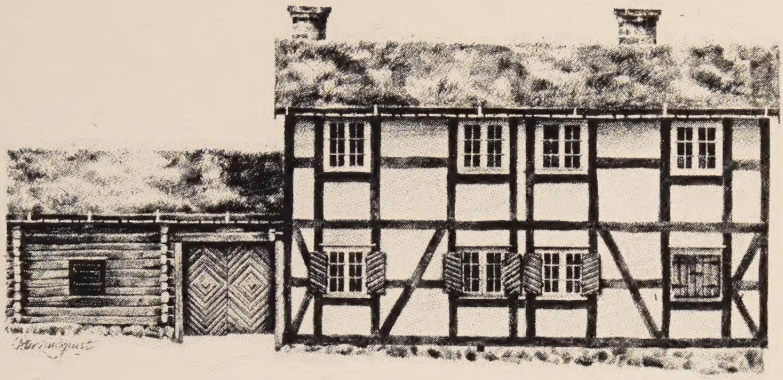

Gården i den

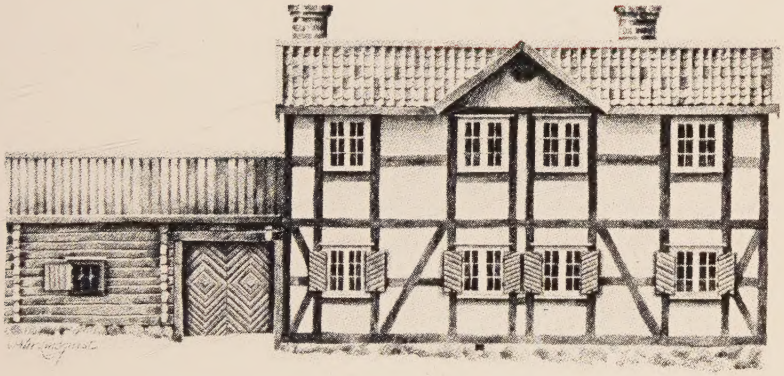

förindustriella staden

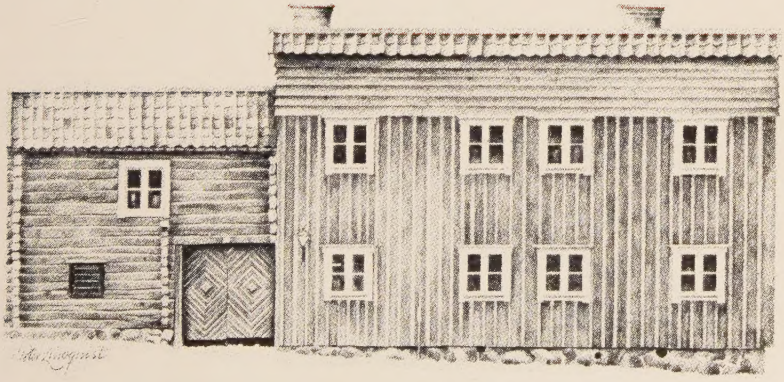

Jan Granberg

Diss. Stockholm
1984

UNIV.
LEIDEN
BIBL.

Gården i den förindustriella staden

En studie i stadsbebyggelsens regionala variationer

av

Jan Granberg

Till minnet av min far Benkt Granberg

ISBN 91-7146-335-6
© Jan Granberg 1984
Omslagsteckningar: Peter Lindquist
Nordiska museet i distribution
Tel. 08/22 41 20

minab/gotab Stockholm 1984

Innehåll

Förord 7

Inledning 9

Den svenska staden 13
Stadsgården i brandförsäkringarna år 1828 21
Brandförsäkringarnas innehåll 24

Tomtens disponering 27

Byggnaderna och deras funktion 32
Bebyggelsestrukturen i stadsgården, några regionala särdrag 32
Bostadshusets läge 32
Bostadshusets användning 36
Uthusens läge på tomten 38
Uthusens användning 39

Bostadshuset 44
Bostadshusets exteriör, en sammanfattning av några regionala särdrag 44
Stommen 46
Fasaden 55
Fasaddetaljer 62
Tak 66
Takdetaljer 72
Fast inredning 74
Väggbeklädnad 76
Golv och tak 79
Eldstäder 81

Bostadshusets plantyper, en översikt 84

Uthusen som byggnadstyp 89
Saluboden 89
Verkshuset 93
Förrådshus 96
Fähus och stall 98

Sammanfattning 99
Metod 99
Presentationsmodeller 101
Resultat 102
Summary 107

Exkurs: Förändringsprocesser i stadsgården fram till idag 115
Kv. Syskrinet 1, Strängnäs 115
Kv. Grassagården 1, Strängnäs 119

Noter 126

Bilagor 133
Förteckning över bilagor samt kartor, tabeller, diagram m m i löpande text 133

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41552718_0019

Förord

Tanken på att skriva en studie om regional variation i den äldre svenska stadsbebyggelsen mognade under några års arbete med handläggning av ärenden inom kulturminnsvårdens område för Strängnäs kommun. Det var svårt att på ett konkret sätt framhålla bebyggelsens lokala särprägel i Strängnäs och Mariefred då det saknades någon form av jämförbart material från andra städer som kunde spegla lokala och regionala särdrag i bebyggelsen.

Det var därför naturligt för mig att välja ett arkitekturhistoriskt ämne då jag påbörjade mina doktorandstudier. Dessa har finansierats med utbildningsbidrag samt stipendier ur ograduerade forskares fond vid Stockholms universitet, Längmanska kulturfonden och slutligen Elna Bengtssons fond för vetenskaplig forskning om möjligheten att behålla och utnyttja kulturhistoriskt värdefulla och intressanta byggnader och stadsmiljöer.

Studierna har bedrivits vid Stockholms universitets konstvetenskapliga institution. Docent Fredric Bedoire har i egenskap av min handledare lagt ner mycket tid på att läsa och kritisera mitt manuskript och varit den lärare på institutionen som betytt mest för mig i arbetet med avhandlingen. Även de andra lärarna vid institutionen med professorerna Patrik Reuterswärd och Gunnar Berefelt i spetsen, har på olika sätt stött och engagerat sig i mitt arbete.

Professor Gunnar Berefelt, docent Thomas Hall, fil. dr Rolf Näslund och fil.kand. Bo E. Karlsson har varit vänliga nog att läsa avhandlingen i manuskript och därigenom kunnat bidraga med värdefull kritik. Intressanta synpunkter på mitt material har jag också fått av deltagarna i seminariet "Svensk stadsmiljö" under ledning av docent Hall samt vid ett forskarseminarium för arkitektur- och bebyggelsehistoriker i Uppsala under några aprildagar 1982.

För benäget bistånd tackar jag även Nordiska museet som åtagit sig att distribuera boken. Till Avhandlingsservice vill jag rikta ett varmt tack för all hjälp jag fått i arbetet att göra en bok av mitt manuskript.

Slutligen vill jag rikta ett varmt tack till fil. kand. Ulf Boethius för hjälp med korrekturläsningen och till min hustru Susanne som hela tiden har stött min forskning genom personlig uppmuntran.

Stockholm i mars 1984

Jan Granberg

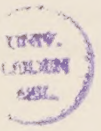

Illustrationsförteckning 145
Otryckta källor och bearbetningar 147
Tryckta källor 148

Inledning

"Alla städer ligger på landet", lyder ett gammalt talesätt. Studerar man de svenska städernas bebyggelsehistoria under det förindustriella skedet, finner man snart att stadsgården i hög grad liknar gården på landet - vad funktionerna beträffar. Men stadsnäringen gav den gård som låg i staden en urban särprägel.

Bearbetning av brandförsäkringshandlingar till gårdar i svenska städer under året 1828 syftar till att få en helhetsbild av stadsbebyggelsen med dess regionala variationer i fråga om material och byggnadssätt. Detta studium förutsätter en regional indelning av landet. I Sten Rentzhogs avhandling Stad i trä förekommer en geografisk översikt av den svenska panelarkitekturens regionala variationer där Sverige indelas i sex områden.[1] På samma sätt har Sigurd Erixon, då han skrivit om landsbygdens bebyggelsehistoria, delat in landet i sju kulturområden.[2] I denna studie har förfarits på likartat sätt.[3] Vissa modifieringar av dessa forskares gränsdragningar har dock blivit nödvändiga.[4] För bearbetning av data ur brandförsäkringarna har i denna avhandling använts en regionindelning som återges på karta 22. Metoden att dela in landets städer i regioner kan givetvis diskuteras. Ett annat alternativ hade varit att i likhet med Svensk stad dela in städerna i olika typer.

Med stöd av brandförsäkringarnas uppgifter är det fullt möjligt att rekonstruera en stadsgårds utseende i början av 1800-talet. Forskare som E. Andrén, O. Ehn, R. Näslund, S. Rentzhog och S. Wallin har också med stöd av brandförsäkringshandlingarna rekonstruerat gårdars, stadsdelars och ibland hela städers utseende under 1800-talet.[5]

Vill man däremot använda uppgifter ur en stor mängd brandförsäkringar som berör många städer för att beskriva generella drag i stadsbebyggelsen, bör man lämna den kvalitativa ortbeskrivningens metod att rekonstruera varje gård och i stället göra vissa kvantitativa uppskattningar av de data som kan utvinnas ur brandförsäkringarna. För att kunna göra sådana uppskattningar har uppgifter om bebyggelsens struktur, material, teknik, försäkringsbelopp och ägarens yrke sammanställts ur var tredje försäkring av totalt 3.300 för år 1828.[6] Uppgifterna har insamlats med hjälp av en blankett.[7] Data om c:a 1.200 gårdar har på detta sätt sammanställts och karterats. Samband mellan å ena sidan ägarens samhällsställning, fastighetsvärde och byggnadernas användning och å andra sidan byggnadsmaterial samt byggnadernas läge har jag på detta sätt sökt undersöka.

Visserligen är resultatet av undersökningen bara representativt för de anläggningar som genomgåtts men den ger en utgångspunkt för diskussion om stadsgårdens utveckling och dess regionala och lokala särdrag. Önskvärt hade varit att undersökningen omfattade de första trettio åren av Städernas Allmänna Brandstodsbolags verksamhet, fram till 1858, vilket dock inte kunnat genomföras inom ramen för detta arbete.

1. Karta 22 Regionindelning av svenska städer.

l. Skåne utom den nordöstra delen
2. Nordöstra Skåne, Blekinge, södra Halland
3. Norra Halland, Bohuslän
4. Västergötland, västra Småland
5. Bergslagen: Värmland, Dalarna, Gästrikland, del av Västmanland
6. Östra Sverige: östra Småland, Östergötland, Närke, Södermanland, Uppland, del av Västmanland
7. Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Västerbotten, Norrbotten

Den förindustriella stadsgården var i sin äldsta typ enligt gängse uppfattning i äldre bebyggelsehistorisk forskning en gård med ekonomibyggnad i gatulinjen och bostadshus långt in på tomten. Den yngre stadsgården hade bostadshuset i gatulinjen och fähus samt förrådshus längre in på tomten.[8] En av uppgifterna vid genomgången av brandförsäkringarnas uppgifter har varit att mäta frekvensen av dessa gårdstyper.

En annan utgångspunkt för denna studie, förutom den i sig rikliga litteraturen, har utgjorts av de fotografier och uppmätningsritningar som ingår i Nordiska museets stadsundersökningar från ett 100-tal städer. Av dessa har jag besökt ett 40-tal vid studieresor 1979 och 1980. I det uppmätta materialet visade sig den av Erik Lundberg beskrivna äldre stadsgården vara mycket sällsynt.[9] Utöver de av S. Erixon och E. Lundberg beskrivna planformerna för bostadshus fanns ytterligare några betydande plantyper.[10]

I synnerhet under arbetet med kapitlet *Den svenska staden* har jag haft mycket nytta av Gregor Paulssons Svensk stad och rapporter från projektet Den nordiska trästaden, bokverket Gamla svenska städer, Eli Heckschers arbete om svenska stadsgrundningar samt Lennart Améens avhandling om Stadsbebyggelse och domänstruktur.[11] I andra hand har vissa ortsbeskrivningars redogörelse för regionbildning i den förindustriella staden varit av stor betydelse. Börje Hanssen har förutom i Svensk stad även skrivit om dessa förhållanden i Strängnäs. Erik Andrén, (Västervik) och Sven-Erik Åström (Helsingfors) har också jämfört bebyggelse och gårdsägarens samhällsställning.[12] Vid arbetet med kapitlen *Bostadshusens plantyper* och *Uthuset som byggnadstyp* har jag i stor omfattning använt mig av uppmätningsritningar som ingår i Nordiska museets stadsundersökningar. I avsnittet som behandlar *Tomtens disponering* har dessutom arbeten av Erik Lundberg, Erik Andrén och Gösta Arvastsson kommit till användning.[13]

Undersökningen av 1828 års brandförsäkringar bildar underlag till kapitlen som behandlar *Byggnaderna och deras funktioner*, bostadshuset och uthuset. Sigurd Erixon beskrev lantgården dels efter byggnads- och bebyggelsetypernas geografiska utbredning, dels efter de i lantgården ingående funktionerna.[14] I de ovannämnda avsnitten har ungefärligen samma uppdelning av byggnaderna kommit till användning: bostadshus, salubodar, bodar, förrådshus, verkshus (verkstäder och brygghus), stall, fähus (för nötboskap),svinstia och hönshus.

Exkursen *Förändringsprocesser i stadsgården* fram till idag bygger på egna och andras studier av bebyggelsen i Strängnäs före branden 1871. För mig betydde Sigurd Wallins artikel om bebyggelsen i Strängnäs stads historia inkörsporten till bebyggelsehistorisk forskning. Strängnäs utgör i många avseenden en provkarta på de förhållanden som klargjorts genom sammanställningen av uppgifter ur brandförsäkringshandlingarna.

2. Det lantliga Vimmerby.

Om inte konstnären försett denna stadsbild med påskriften "Vimmerby vid torget", kunde vi tro att bebyggelsen lika gärna gärna låg på landet som i staden år 1789. På torget i förgrunden har en gigg stannat framför gästgivargården. Det är en byggnad i två våningar med stomme av liggande timmer som är försedd med torvtäckt tak, liksom övriga byggnader på bilden. Omkring femtio år senare hade omkring hälften av byggnaderna på bilden sannolikt iklätts tegeltak och brädfodring – i likhet med de flesta östsvenska städernas bostadshus. I gården till vänster ligger både bostadshus och uthus i gatulinjen. Bostadshuset har inbyggd inkörsport. Bebyggelsen i gården till höger är mera indragen. Ett högt plank skiljer gård från gata.

Akvarell av J.C. Linnerhjelm 1789. Foto NM.

Den svenska staden

En tredjedel av våra städer härrör från medeltiden. Dessa var i regel gamla kult- och marknadsplatser som kungamakten genom jorddonationer och stadsprivilegier gav ekonomiska möjligheter att hysa en icke-agrar handels- och hantverksbefolkning.[1] Kyrkan hade under medeltiden ett större jordinnehav än konungen. Genom att utfärda stadsprivilegier ville denne underlätta möjligheterna till beskattning av borgarnas verksamhet.[2] Städernas jordinnehav blev i många fall omfattande, vilket ledde till att jordbruket fick stor ekonomisk betydelse för städernas borgare.

I jämförelse med städerna i väst- och centraleuropa framstår också de svenska och finska städerna under perioden 1750-1830 som starkt agrart präglade samhällsbildningar.[3] Men både i Sverige och i andra länder köpte städernas borgare även upp jord för att göra sitt rörliga kapital värdebeständigt. I det förindustriella Sverige hade stadsgrundningarna dessutom hört samman med centralmaktens försök att genom kontroll av handel och hantverk öka statens inkomster genom tullar och acciser.[4] De svenska städernas utveckling mot industrialisering gick långsamt och ända fram till 1840 var över 90 % av landets befolkning bosatt på landet.[4a] Städerna beskrives vid den i avhandlingen behandlade perioden kring 1830 på följande sätt:

"Huru litet våra så kallade städer förtjena dett namn kan skönjas deraf, att uppskattningsvärdet år 1828 av Leufsta bruk i Uppland, svarar mot mer än 15 svenska städer tillsammansräknade, neml. värdet af Sköfde, Mariefred, Kungsbacka, Östersund, Skanör/Falsterbo, Grenna, Hjo, Falköping, Öregrund, Östhammar, Trosa, och Borgholm gör enligt de tabellariska uppgifterna icke mer än 591.000 riksdaler, då likväl bruket ensamt var uppskattat till 602.000."[5]

Bland de svenska städerna var det endast fem som nådde över 5.000 invånare år 1800.[6] Mellan 1750 och 1830 var befolkningstillväxten starkast i städer som Eskilstuna, Karlstad, Kristinehamn, Mariestad och Vänersborg vars näringsliv till stor del präglades av järnhanteringen.[7] En gynnsam befolkningsutveckling hade även stapelstäderna Göteborg, Strömstad, Karlshamn och Karlskrona.[8]

I städerna bodde inte enbart borgare. I regel var det dock handelsmän och hantverkare vilka vunnit burskap som ägde tomter i städerna.[9] Enligt officiell statistik fanns det 1828 omkring 280 000 invånare i de svenska städerna. Av dessa var omkring 65.000 borgare.[9a] Burskapet innebar att man förband sig att driva näring och betala skatt i staden under minst sex år. Lärare, präster och andra ämbetsmän som ofta inte ägde sina boställsgårdar hade liksom övriga ståndspersoner samma ställning i staden som borgarna genom att deras löner och prebenden samt förmögenheter "borgade" för deras förmåga att betala skatt. Likviditeten hade stor betydelse vid tilldelning av tomt:

"De som äro af stånd och värde, eller annars förmögna, påläggas at låta uppbygga prächtiga hus wid tårg, stora gator och andra beqwäma ställen som bliva mest synliga och utgöra största prydnan i staden; men sämre och fattigare handtwärkare, borgare, timmerkarlar, åkare, formän och flera dylika, förpliktigas att taga sina boningar på gränder hvarest de äro mindre synbara. De Handtwärkare och andra som idka sådane näringsmedel hvilka förorsaka elack lucht..., borde tilldelas vissa platser på aflägsnare sidor i staden, äfvenledes böra de, hvilka umgås med sådana näringsfång som äro eldfängda ej få lof at bygga mitt i den tjockaste staden, utan i kanten af densamma eller ock i någon aflägsnare ände där de genom trädgårdar eller tomma tomter skiljas från andra hus."[10]

Vi ser att en del tomter kunde lämnas obebyggda för att öka brandsäkerheten. Flera undantag från denna princip förekommer. Borgarna i Hudiksvall förbjöd bruket att låta tomter innanför stadstullen ligga obebyggda år 1817. Där var önskemålet att få staden fullbyggd med hela gatufasader starkare än strävandena att genom trädgårds- och ödetomter förbättra brandskyddet.[11] I Gävle utnyttjade många borgare under 1700-talets andra hälft möjligheten att anlägga trädgårdar på obebyggda tomter som en tilläggsbestämmelse i stadens byggnadsordning hade givit dem.[12] Detta medförde att gatulinjens bebyggelse både kunde bestå av bostadshus, uthus samt trädgårdar bakom plank eller staket, jfr fig 14.

Alltefter terräng och läge i förhållande till stadens mittpunkt skiftar tomtfigurernas utseende och storlek i den förindustriella staden. Tomtbredden i gatulinjen avtager med avståndet till det Stora Torget. Följande citat ur 1763 års byggnadsordning för Stockholms stad belyser principerna för utsättning av tomter:

"Uti nytt Quarter böra tomter insättas efter belägenhet, är quarteret avlägset så indelas det i smärre tomter på det att mindre förmögna kunna intaga och bebygga desamma. Men uti närmare eller eljest fördelaktigt belägna quarter indelas tomterna till mindre antal och till större bredd på det att mera ansenlig byggnad uppföras må".[13]

Vid ett studium av det cirka hundratal stadskartor från 1700-talets slut och 1800-talets början som finns bevarade på Allmänna brandförsäkringsverket i Stockholm står det dock klart att torgläget inte alltid räknades som det bästa. I kuststäder som samtidigt var stapelstäder värderade man tomterna annorlunda. Tomtfigurerna blev bredare och andelen handelsgårdar större vid hamnen än vid torget, som i Västervik.[14] De större tomterna vid torget och huvudstråken hade så stor bredd i gatulinjen att de tillät både bostadshus och salubod ligga med långsidan vid gatan. Fördelningen av tomtmarken skedde alltså efter ägarens samhällsställning, vilket i sin tur gav upphov till en för vissa städer särpräglad regionbildning.

I Svensk stad indelas de svenska städerna vid början av 1800-talet i fyra typer: den agrara köpstaden, den administrativa staden, den merkantila staden och storstaden.[15] Vi ser att Gregor Paulsson använt två sorteringsbegrepp: befolkningstalet och den näringsgrupp som dominerade stadens

3. Karta 29 Svenska städer efter anläggningsår.
Städer i Sverige anlagda före 1680. Efter B. Ericsson med modifieringar av förf. Endast Östersund tillkom under 1700-talet.

1. *Filipstad*
2. *Hudiksvall*
3. *Härnösand*
4. *Karlstad*
5. *Mariefred*
6. *Mariestad*
7. *Umeå*
8. *Alingsås*
9. *Askersund*
10. *Avesta*
11. *Borås*
12. *Falun*
13. *Gränna*
14. *Göteborg*
15. *Kristinehamn*
16. *Lindesberg*
17. *Luleå*
18. *Nora*
19. *Norrtälje*
20. *Piteå*
21. *Sala*
22. *Sundsvall*
23. *Säter*
24. *Söderhamn*
25. *Torneå*
26. *Vaxholm*
27. *Vänersborg*
28. *Åmål*
29. *Eskilstuna*
30. *Karlshamn*
31. *Karlskrona*
32. *Strömstad.*

ekonomiska liv. Den *merkantila staden* och *storstaden* är båda stadstyper som genom industrietablering och befolkningsökning utvecklats ur den *agrara köpstaden* och den *administrativa staden*.

Tyngdpunkten i bokverkets framställning består i beskrivningen av förhållandena i Örebro, Hälsingborg, Gävle och Sundsvall under 1800-talet. De skilde sig före 1830 inte nämnvärt från flertalet svenska städer som kan karaktäriseras som agrara köpstäder. Efter 1830 fick de fyra städerna en snabb befolkningsutveckling och industrietablering, vilket gör att de i Svensk stad förs till den merkantila stadstypen.

För många svenska städer kom dock 1800-talet inte att innebära så stora förändringar, utan de förblev "agrara köpstäder" med handeln koncentrerad till några få marknadsdagar och ett hantverk som endast bedrevs som bisyssla till jordbruket.[16] Ett exempel på denna stadstyp är Hudiksvall, en stad som ingående har beskrivits av Sten Rentzhog i Stad i trä. I början av 1800-talet var ett av stadens särdrag att av de 230 borgarna var 130 fiskare, medan de 50 hantverkarna och 30 handelsmännen utgjorde en minoritet bland gårdsägarna. Det var dock handelsmännen som i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet byggde de stora gårdarna på ett år 1792 avbrunnet område mellan torget och hamnen. I kvarteren öster därom låg de från branden skonade fiskargårdarna. Hantverkarnas gårdar var spridda över hela staden.[17] Den *administrativa staden* utmärkes av att den, som Strängnäs före branden 1871, saknar ett område som domineras av handelsgårdar och områden med industrietableringar.[18] Ämbetsmannastaden karaktäriseras av ett exklusivt område kring domkyrkan, Stora Torget och Norra Långgatan där de stora gårdarna ägs av rentierer, präster, lärare och andra ämbetsmän med inkomster som i regel var högre än de fåtaliga handelsmännens. Dessas gårdar liksom hantverkarnas var spridda över hela staden.

Norrköping blev under 1600-talet Sveriges främsta industristad näst efter Stockholm. Under 1600-talets första hälft inträffade de avgörande politiska och ekonomiska förändringarna som på ett tidigt stadium gjorde Norrköping till en merkantil stad med regelrätta industrikvarter vid Motala ström.[19]

Även städer som Alingsås, Falun och Hälsingborg fick genom tidig industriell utveckling en arbetarbefolkning med arbetarkvarter redan under 1700-talet. Det var dock först efter 1810, då det blev tillåtet att köpa gårdar innanför stadstullarna utan att först ha blivit borgare, som arbetargårdarna kom att utgöra ett nytt inslag i stadsbilden.[20] Ofta köpte de från landsbygden inflyttade arbetskarlarna del i en mindre stadsgård och försörjde sig på en kombination av tillfällighetsarbeten och jordbruk. Detta gäller både städer med tidig industrietablering och städer som saknade industrier under 1800-talet, såsom Strängnäs.

Såväl i den oregelbundna och fritt uppväxta staden som i den planlagda, bestod naturligtvis stadskroppen förutom av tomter också av gator och torg.

4. a-b. Gaturummets förändring under 1800-talets andra hälft.
De båda fotona föreställer samma gathörn med tre handelsgårdar i Falkenberg. Det översta är taget omkring 1860 och det andra omkring l890. På den äldsta bilden överst är gatan en enhet som övergår i husväggarna, avbruten av rännstenarna och fritrapporna som leder till bostadshusens gångportar. Salubodarna är markerade med anspråkslösa textade skyltar. På den äldsta bilden finns endast en gatlykta. Trettio år senare har fritrapporna försvunnit och de textade bodskyltarna har blivit större. Varorna i bodfönstren skyddas mot solljuset av markiser.
Foto Almquists fotohus i Falkenberg och NM.

Storgatan var som regel den längsta och bredaste gatan, tillika den som först stenlades. Den omgavs i gatulinjen vanligen endast av bostadshus.[21] Från början, i de medeltida städerna, hade Storgatan varit vägen som ledde fram till marknadsplatsen. Parallellt med Storgatan löpte den något smalare Bakgatan med stenlagd rännsten närmast husväggarna och i övrigt belagd med grus. I vinkel mot Storgatan och Bakgatan löpte smala gränder. De kallades ofta vattugränder för att de ledde till ett vattendrag eller en pump.

I början av 1800-talet är gatan en enhet, kantad av husväggar och plank; här och där bryts enheten av fritrappor till bostadshusens gångportar. Salubodar och verkstäder är utmärkta med enkla näringssymboler. Under 1800-talets andra hälft förses bodarna med textade skyltar. Gatan delas upp i trottoar och körbana.[22] Fritrapporna försvinner, liksom de hörnstenar - liktare - som skyddade trappor och hushörn från påkörning.[23]

Torget är liksom gatan en allmän plats, men ursprungligen med en rad andra funktioner än kommunikationsledens. Det *representativa torget* kännetecknas av att minst en sida upptages av någon offentlig byggnad, vanligen rådhuset, samt bostadshus med något större resning än i övriga delar av staden. Det representativa torget är stenlagt och ofta försett med i stenläggningen markerade stråk för gångtrafik. *Marknadstorget* kan ses som en historisk föregångare till det representativa torget. På marknadstorget bedrevs i början av 1800-talet i regel mest tillfällig handel. Torget omgavs av stadsgårdar med bostadshus och ibland uthus i torglinjen. Marknadsbodarna låg parallellt med torglinjen i en rektangel eller en fyrkant.[24] Bodar av mera tillfälligt slag hyrdes ut av staden. Bodtomter ägdes dels av enskilda borgare, dels av staden. Dessa hyrdes ut vid marknaderna. Inkomsterna täckte ofta städernas löneutgifter till borgmästare och rådmän i slutet av 1700- och i början av 1800-talet.[25] På de flesta håll försvann de permanenta marknadsbodarna i städerna under denna period, utom i de fall då de kom att byggas in i bebyggelsen runt torget.[26]

De öppna platser i städernas utkanter där kreatursmarknaderna ägde rum kallades för *oxtorg* eller *hästtorg*.[27] Dessa platser var försedda med långa staket, bestående av pålar som slagits ner i marken. De var försedda med en enkel överliggare som man kunde binda djuren vid. I hamnstäderna förekom på samma sätt *fisktorg*, vilka i regel uppstått genom att strandkanten eller kajen utfyllts.

Av det tidigare har framgått att den bebyggelsehistoriska forskningen i stort utgått från städernas, stadsdelarnas och byggnadernas funktion då man översiktligt beskrivit bebyggelsen.

Vid sidan om den funktionella beskrivningsmodellen är översikter och stadsmonografier ofta kronologiska till sin metod. Regionala skillnader mellan städer och gårdar i olika landsdelar är välbekanta, men få författare har beskrivit stadsgårdens regionala variationer. Sten Rentzhog utgör ett undantag. Genom bearbetning av uppgifter ur brandförsäkringshandlingar och

uppmätningsritningar som beskriver stadsgårdarna har han kunnat redovisa den svenska panelarkitekturens lokala och regionala variationer, vid sidan om dess funktionella och kronologiska utveckling.

Även om materialet i denna avhandling ordnas efter byggnadens funktion, ger brandförsäkringarnas uppgifter möjlighet till en översiktlig presentation av stadsgårdens regionala olikheter, varom mera i nästa kapitel.

5. Gatumiljö i början av 1800-talet.
Även de mest pretentiösa huvudgatorna i den förindustriella staden saknade trottoarer. Fotgängare och fordon blandas på gatan. Bostadshusen i likriktad klassicistisk utformning har gångportar med fritrappor som skyddas mot fordon av liktare. Gatubelysning saknas. Vi ser hökarkvastar och andra bodskyltar ovanför boddörrarna. Att de förnämsta borgarnas hus byggdes i tre våningar, som Emnerska huset t.h. på bilden, hörde till undantagen. Efter litografi av Ferdinand Tollin, föreställande Drottninggatan i Gävle 1837.
Foto NM.

6. Torget.
Ett gott exempel på det representativa torget är återgivet på denna akvarell, föreställande Växjö torg år 1837. Längs torgets norra sida ligger handlanden Krantz hus. I bakgrunden Östra bro och Östre port. Längs södra sidan ligger fånghuset och ränteriet med en pump framför, samt rådhuset och gästgivargården. Bakom rådhuset reser sig domkyrkan. Samtliga hus är uppförda med timmerstomme i två våningar med valmade och tegelklädda tak, med undantag för rådhus och handlanden Krantz hus. Elva byggnader gränsar till torget. Av dem är tre gulmålade med vita fönsterfoder och vitmålad takfotsbräda. Sex är helt vitmålade, medan två hus är gråmålade och ett hus är avfärgat i en rosa färgton. Rådhuset har en enkel tempelportal. De övriga byggnaderna är försedda med gångportar, en del med fritrappa. Mellan husen är det några meters lucka. Den är i allmänhet försluten mot torget med staket eller järngrind. Från detta mönster avviker en äldre gråmålad byggnad i bildens mitt, handlanden Krantz hus, som är sammanbyggt med granngården. Byggnaden har lägre taknockshöjd och är försedd med fönsterluckor. Denna gård representerar en äldre typ av bebyggelse i småstadens bebyggelsemönster. Gårdarna utmed Storgatan i målningens fond är till hälften röd- och till hälften vitmålade. Ju längre bort från Stora torget, desto ovanligare med oljefärgsmålad panel.
Akvarell av A. Wittlock i Smålands museum.

Stadsgården i brandförsäkringarna 1828

Genom bildandet av Städernas Allmänna brandstodsbolag år 1828 kom stadsgårdar från flertalet svenska städer att försäkras i samma bolag. Tidigare hade Allmänna Brandförsäkringsverket sedan år 1782 försäkrat fastigheter både på landsbygden och i städerna.[1] Fram till år 1870 kom gårdar från 79 städer att försäkras i det nya bolaget.[2] Skånestäderna Hälsingborg, Landskrona, Lund, Malmö, Simrishamn, Skanör-Falsterbo, Trelleborg, Ystad och Åhus är inte representerade. Stockholm, Göteborg och Visby är mycket sparsamt förekommande, då de i likhet med skånestäderna finns representerade i andra försäkringsbolags arkiv.[3]

Mellan augusti och december månad år 1828 brandförsäkrades omkring 3.300 gårdar från 72 svenska städer i Städernas Allmänna Brandstodsbolag.[4] Försäkringarna är diarieförda i den ordning de kom in till bolaget, varför man kan säga att gårdarna ordnades slumpmässigt från början.[5]

Naturligtvis utgjorde de försäkrade gårdarna till en början en minoritet av det totala fastighetsbeståndet i städerna. Enligt officiell statistik fanns det år 1828 28.000 bebyggda tomter i de svenska städerna.[6] Givetvis är det osäkert om de gårdar som brandförsäkrades år 1828 utgör ett representativt urval av det totala antalet gårdar det året. Omkring 20 år efter SSAB:s tillkomst torde dock hälften av fastighetsbeståndet i städerna varit försäkrade. Åtminstone tyder en undersökning av förhållandena i de sörmländska städerna på detta.[7] I dessa städer var år 1828 126 gårdar försäkrade. Tjugo år senare hade deras antal stigit till 762 av totalt 1.319 fastigheter inom stadsplanerat område.[8] I Södermanlands städer låg de tidigast försäkrade gårdarna vid torget och

Tabell 17. Försäkrade gårdar i sörmlandsstäderna 1810—1856.

Stad	Tot. antal tomter	1810	1823—27	1828	Totalt 1828—50
Strängnäs	218	30	29 (1826)	33	304
Mariefred	91		10 (1823)		33
Torshälla	107	30		1	29
Eskilstuna	214	63			135
Nyköping	547	27	64 (1823)	92	255
Trosa	142				6
Totalt:	1 319	150	103	126	762

(Efter diarier och liggare i Allmänna Brandstodsbolagets och Städernas Allmänna Brandstodsbolags arkiv).

Tabell 3. Antal undersökta gårdar fördelat på städer.

1.	Karlskrona	(39/1.419)	
2.	Karlshamn	(19/4.972)	
3.	Sölvesborg	(15/151)	
4.	Kristianstad	(12/300)	
5.	Laholm	(16/175)	
6.	Halmstad	(1/242)	
7.	Falkenberg	(5/116)	
8.	Varberg	(17/236)	
9.	Kungsbacka	(2/88)	
10.	Göteborg	(1/900)	
11.	Kungälv	(5/133)	
12.	Marstrand	(10/100)	
13.	Vänersborg	(17/362)	
14.	Uddevalla	(11/595)	
15.	Strömstad	(3/224)	
16.	Åmål	(16/218)	
17.	Växjö	(36/176)	
18.	Jönköping	(27/259)	
19.	Ulricehamn	(16/75)	
20.	Borås	(49/385)	
21.	Alingsås	(17/200)	
22.	Falköping	(11/56)	
23.	Hjo	(1/70)	
24.	Lidköping	(14/187)	
25.	Skara	(25/110)	
26.	Mariestad	(10/118)	
27.	Skövde	(12/66)	
28.	Kalmar	(55/589)	
29.	Borgholm	(2/)	
30.	Eksjö	(6/116)	
31.	Vimmerby	(1/117)	
32	Västervik	(17/500)	
33.	Vadstena	(10/210)	
34.	Skänninge	(14/125)	
35.	Linköping	(35/176)	
36.	Söderköping	(4/169)	
37.	Norrköping	(41/454)	
38.	Askersund	(7/187)	
39.	Örebro	(32/312)	
40.	Nyköping	31/547)	
41.	Arboga	(8/326)	
42.	Köping	(9/250)	
43.	Västerås	(20/421)	
44.	Eskilstuna	(12/214)	
45.	Strängnäs	(22/218)	
46.	Mariefred	(2/74)	
47.	Södertälje	(5/277)	
48.	Djurgårdsstaden	(8/)	
49.	Vaxholm	(1/149)	
50.	Uppsala	(36/487)	
51.	Sigtuna	(4/110)	
52.	Norrtälje	(8/143)	
53.	Östhammar	(3/106)	
54.	Karlstad	(75/191)	
55.	Filipstad	(8/70)	
56.	Nora	(35/121)	
57.	Lindesberg	(6/175)	
58.	Sala	(6/200)	
59.	Hedemora	(16/138)	
60.	Säter	(14/84)	
61.	Falun	(16/254)	
62.	Gävle	(42/1.007)	
63.	Kristinehamn	(27/298)	
64.	Söderhamn	(10/656)	
65.	Hudiksvall	(25/280)	
67.	Härnösand	(25/269)	
68.	Umeå	(21/125)	
69.	Piteå	(1/146)	
70.	Luleå	(2/195)	
71.	Torshälla	(1/107)	
72.	Öregrund	(3/154)	
73.	Landskrona	(/317)	
74.	Hälsingborg	(/311)	
75.	Lund	(/336)	
76.	Ystad	(/506)	
77.	Malmö	(/356)	
78.	Simrishamn	(/146)	
79.	Ängelholm	(/108)	

Siffra till vänster inom parentes: antal undersökta gårdar. Till höger om strecket: totalt antal bebyggda gårdstomter 1828. *Borgholm* räknades här inte som stad. Utanför undersökningen men upptagna som städer 1828 är *Trosa* (/142), *Östersund* (/91), *Visby* (/960), *Enköping* (/198), *Skanör-Falsterbo* (/152), *Gränna* (/142).

stadens huvudstråk. Sannolikt var förhållandena likartade på andra håll i landet.

Alla fastighetsstorlekar är som omnämnts redan 1828 representerade bland de anmälda brandförsäkringar, se tabell 13. genomsnittsvärdet för stadsgårdar med salubod var 2.734 riksdaler, ett värde som placerar denna typ av gård mellan 2 och 4.000 RD, vilket flertalet gårdar i studien gör rent värdemässigt. Därigenom torde kunna sägas att de försäkrade gårdarna representerar ett genomsnitt av det befintliga beståndet av stadsgårdar år 1828. I diagrammet på denna sida har förhållandet mellan gårdsägarnas samhällsställning och fastighetsvärdet undersökts. Diagrammet baseras på uppgifter från 1.438 gårdar i 71 städer. Det lägsta försäkringsvärdet var 99 RD och det högsta 36.650. Ägarens samhällsställning är proportionellt sett jämnt fördelat på samtliga nivåer ifråga om fastighetsvärdet. Då det visade sig att en stor del av de gårdar, vars bebyggelse värderats för belopp som ligger under 5.000 RD,

7. Tabell 13 Fastighetsvärde och ägarens samhällsgrupp.

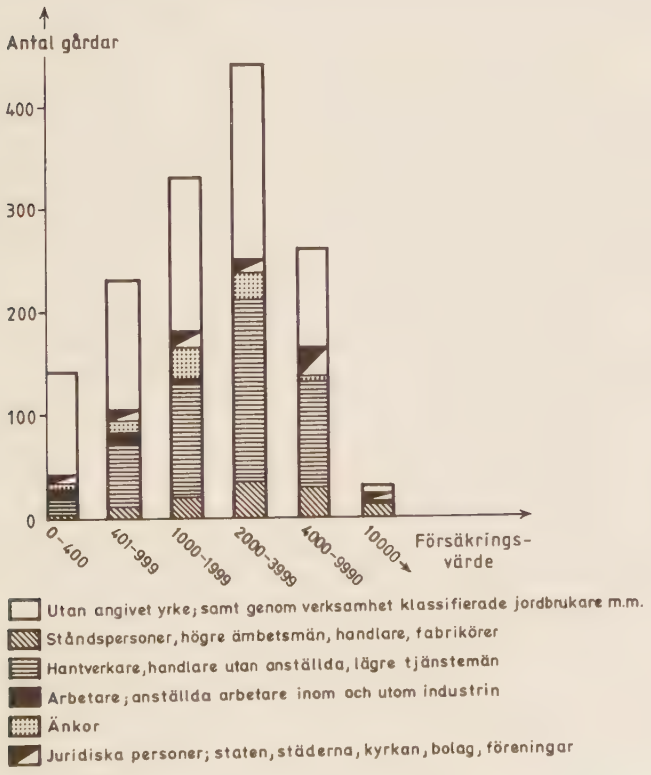

ägdes av personer vars samhällsställning inte kunde fastställas, analyserades dessa gårdars funktioner i förhållande till försäkringsvärdet. Det visade sig då att en majoritet av de gårdar som försäkrats för lägre belopp än 1.999 RD saknade uppgifter om ägarens yrke och att flertalet var utrustade med fähus och bostadshus, men saknade förrådshus, verkstadshus och andra mera urbana husfunktioner. Med andra ord torde dessa gårdsägare ha bedrivit stadsjordbruk.

För de gårdar som värderats högre än 2.000 RD och där ägarens yrke inte angivits är tendensen att antalet förrådshus är fler och inredningen av bostadshusen mera påkostad, vilket kan tolkas som att gårdarna antingen var boställsgårdar eller ämbetsmannagårdar, ägda eller besuttna av ståndspersoner och ämbetsmän.

I gårdar som åsatts värden mellan 1.000 och 1.999 RD dominerar ägare från gruppen hantverkare och handelsmän utan anställda – det låg- och mellanborgerliga skiktet. I denna värdeklass kommer änkor och sterbhus på andra plats. I värdeklasserna över 2.000 och upp till 3.999 RD, intager ståndspersoner m.fl. andra platsen. Mellan 4.000 och 9.999 håller juridiska personer andra platsen efter hantverkare och handelsmän utan anställda. De gårdar som värderats till belopp över 10.000 RD ägdes i första hand av ståndspersoner och handelsmän med anställda och i andra hand av juridiska personer.

Brandförsäkringarnas innehåll

Beskrivningarnas källvärde skiftar en del beroende på tillkomsttid. De är detaljrikast före år 1850. Därefter blir det allt vanligare med blanketter för gårdsbeskrivningarna. I Uppsala användes dock blanketter redan år 1828, då den första blanketten utfärdas.[9]

Varje beskrivning inleds med en hänvisning till den kungliga förordning av den 30 juni 1828 som fastställde reglementet för bolaget. Därefter fortsätter man med uppgifter om stadens namn, tomtnummer och tomtens mått. Gårdens förhållande till angränsande gator angives, liksom avståndet till närmaste vattenhämtningsställe. Här återfinnes även uppgifter om det är en ny försäkring eller en omförsäkring från det gamla bolaget, Allmänna Brandförsäkringsverket. Därpå följer husbeskrivningarna – i regel med det största bostadshuset först – oavsett läge på tomten. Då man avverkat bostadshuset, fortsätter beskrivningen hus för hus medsols runt tomten.

Redogörelsen för bostadshuset inleds med uppgifter om stommens, och i förekommande fall, källarens material och konstruktion samt husets mått och antal våningar. Hus med en eller två våningar förekommer. Ett fåtal hus i tre våningar har registrerats i Västerås och Jönköping, Kalmar, Uppsala, Söderhamn.[10] All fast inredning redovisas vanligen i tabellform med

angivande av hur många inredningsdetaljer av ett visst slag som finns på varje våningsplan. Oftast angives hur många fyllningar innerdörrarna har, samt fönsternas storlek och slutligen förekomst av fönster- och bodluckor. Varje eldstad beskrives, varvid man skiljer på glaserade och oglaserade kakelugnar, eldstäder mot oskyddad trävägg eller mot spismur. Ett vanligt uttryck för kakelugn med brandmur är "kakelugn i nische", det vill säga att kakelugnen fällts in något i spismuren/skorstensstocken för att inte uppta onödigt stor golvyta. Man anger också noga andra material i kakelugnen, liksom i tillhörande luckor. Väggbeklädnad, målade tak, väggar och golv beskrives liksom fönster-, dörr-, golv- och bröstlister. Garderober, hyllor och liknande tas upp särskilt, tillika med fast inredning i salubodar och verkstadslokaler. Därefter följer vanligen uppgifter om fasadbeklädnad och i sällsynta fall uppgifter om byggnadens tillkomstår.

I likhet med bostadshusen inleds beskrivningarna av uthusen med en redogörelse för stommens konstruktion, material, mått och eventuell beklädnad. Därpå följer en uppräkning av de olika rummens användningssätt. Ibland anges om huset har någon fast inredning, t.ex. "Fähus med inrede för tre kor". För båda huskategorierna gäller att man ofta anger hur huset står i förhållande till de andra byggnaderna på tomten och om huset står i gatulinjen eller i tomtgränsen. Man upplyser alltid om hur många "fria sidor" en byggnad har, det vill säga hur många sidor av byggnaden som befinner sig minst tjugo alnar från närmaste hus.

Över hälften av stadsgårdens genomsnittsvärde, 2.734 RD, torde i regel legat på den fasta inredningen av bostadshuset.[11] För att kunna beräkna försäkringsvärdet bör varje stad ha upprättat prislistor på byggnadsmaterial och -arbete.[12] En av dessa prislistor har bevarats, vilket gör det möjligt för oss att studera tillgång av vissa material å ena sidan och spridning av detsamma å andra sidan samt givetvis hur försäkringsvärdet beräknats.

Regionala variationer i tillgång och pris påverkade användningen av olika alternativa byggnadsmaterial; att täcka taket med näver och takved var ungefär 18 gånger billigare än att lägga tegeltak i Hudiksvall år 1828. Priser inom parentes gällde i Skara 1827.[13] Prisvariationer på annat byggnadsmaterial som till exempel kakelugnar var sannolikt likartade i stora delar av landet. En porslinskakelugn var nästan 3 gånger dyrare än en glaserad kakelugn, liksom en tunna vitriol i förhållande till en tunna rödfärg. Priset på 1.000 taktegel var betydligt lägre i Skara än i Hudiksvall, 20 mot 36 RD. Av citatet på nästa sida framgår att alla jämförbara priser var högre i Hudiksvall än i Skara 1827-28 med undantag för priser på tegelkakelugnar.

"Priscourant på, uti Hudiksvall stad gångbara priser å materialier och byggnadsämnen år 1828

1 st. bjelke 12 al. lång		2	
1 st. timmerstock 15 al. lång			36
1 st. planka 12 al. lång			30
1 Tolft Hel Botten bräder	(416)	6	32
1 Do Half Botten bräder		5	
1 Do Enkla Bräder 8 ä 9 al. långa		3	
1 Do Utskotts från Enånger 7 al. lång		1	16
1 Näfver	(12)		16
1 000 st Taktegel	(20)	36	
1 000 st Murtegel, mindre format		13	16
1 TnT Tjära		6	
1 Tn Rödfärg		6	
1 Tn Kalk		1	16
1 st Smidesjärn		20	
1 000 st. 6 tum spik		12	
1 000 st. 5 tum dito.		6	
1 000 st. 4 tum dito.		3	40
1 000 st. 3 tum dito.		2	40
1 Dussin Järn Plåtar		6	32
1 Lass lera efter en häst			16
1 Lass sand Do			12
En Muraren Somar Dagsvirke		1	16
En timmer Karl Dagsvärke			40
En Hantlangares Dagsvirke			32
Ett Öke Dagsvirke		1	16
1 Tolft Läckter	(1)		32
1 Lass Tro eller takved		1	16
1 000 st. Dubbel Läcktspik		1	40
1 000 st. Enkel Do		1	16
1 st. 3 al. fönster Luft med Glas och tillbehör		10	
1 Lass Gråsten			12
1 st. mindre Fönster med Glas och Tillbehör		6	32
1 st. Liten Dito		4	24
Ett par Halffranska dörrar med beslag		15	
Ett par Helfranska Dörrar med Do		20	
1 st. Enkel dörr		10	
1 aln Bröstpanel			24
1 st Porcellainskakelugn		70	
1 st. Grön Kakelugn	(16)	25	
1 st. Kakelugn av Thegel	(10)	10	
1 st. Dito af Järn		20	
1 Tn Vicktriol		20....."	

Tomtens disponering

De till ytan större handels- och hantverksgårdarna delades ibland upp i tre eller flera enheter, alltefter det huvudsakliga användningssättet för området. Mangården omfattade bostadshuset och i vissa fall någon viktigare förrådsbod. Fägården avskiljdes ofta från mangården av ett plank eller ett staket, någon gång av en markering i stenläggningen. Grassagården i Strängnäs hade fram till i sen tid en tydlig uppdelning av man- och fägård. Med markering i stenläggningen avskiljdes där mangården från fägården, men dessutom med ett plank som ytterligare avgränsning.[1]

Då man hade plats för en trädgård låg den i regel i tomtens periferi – om den inte ersatte fägården som i många ämbetsmannagårdar. Ett exempel på detta utgörs av den s.k. Brulinska gården i Uppsala. På akvarellen av J.G. Härstedt ser vi hur man med ett litet spjälstaket har avgränsat en liten del av gårdsplanen som utnyttjas som trädgård.[2] Rabatter med prydnadsväxter förekom inte på den helt grusade eller stenlagda gårdsplanen. I trädgården stod vanligen ett eller flera vårdträd, flankerade av några rutor med kryddväxter och ett par rader med humle.

8. Brulins trädgård.
Gårdsinteriör från Brulins gård i Uppsala omkr. 1800. En liten staketinhägnad trädgård med späda träd. Bostads- och uthus med grå timmerstomme täckta med torv och brädtak.
Akvarell av J.G. Härstedt i UUB.

Större gårdar kunde bestå av flera intilliggande tomter, ibland skilda åt av gata, som stadssekreteraren Johan Korsbergs gård i Falun, vilken omfattade tre tomter, två med bostadshus och uthus och en med enbart förrådshus, jfr fig. 9.[3]

På samma sätt finns det i hamnstäder som Västervik s.k. sjögårdar, bebyggda med sjöbodar och andra förrådshus. Dessa sjögårdar fungerade som annex till de större handelsgårdarna.[4] Även saluboden lades i undantagsfall på egen tomt och kallas då för gatubod i brandförsäkringarna. I början av 1800-talet var detta bruk på tillbakagång, men det hade varit desto vanligare under 1600-talet.[5] Att handelsmannen byggde en gatubod eller en sjöbod på egen tomt har sannolikt att göra med att den egna "hemgården" inte hade ett tillräckligt bra läge ur kommersiell synvinkel. En handelsgård i Västerås får bli exempel på hur en handelsgård kunde fördelas på flera tomter.

Gården nummer två i Västerås stads åttonde kvarter försäkrades 1828 med två gatubodar som låg på egna tomter.[6] Den ena var belägen på egen tomt vid Vattugatan och den andra vid Klostergatan. I ett äldre exempel från samma stad belyses frågan om särskild tomt för gatubodar än tydligare; ägaren till gården nr 200 var handelsman. År 1663 ägde han även gården nr 271 som låg vid torget och var bebyggd med en gatubod. Uppgifterna förekommer i en rättstvist mellan handelsmannen och en timmerman. Denne skulle ha lagat taket på boden och även gjort en del arbeten "hemma på gården".[7]

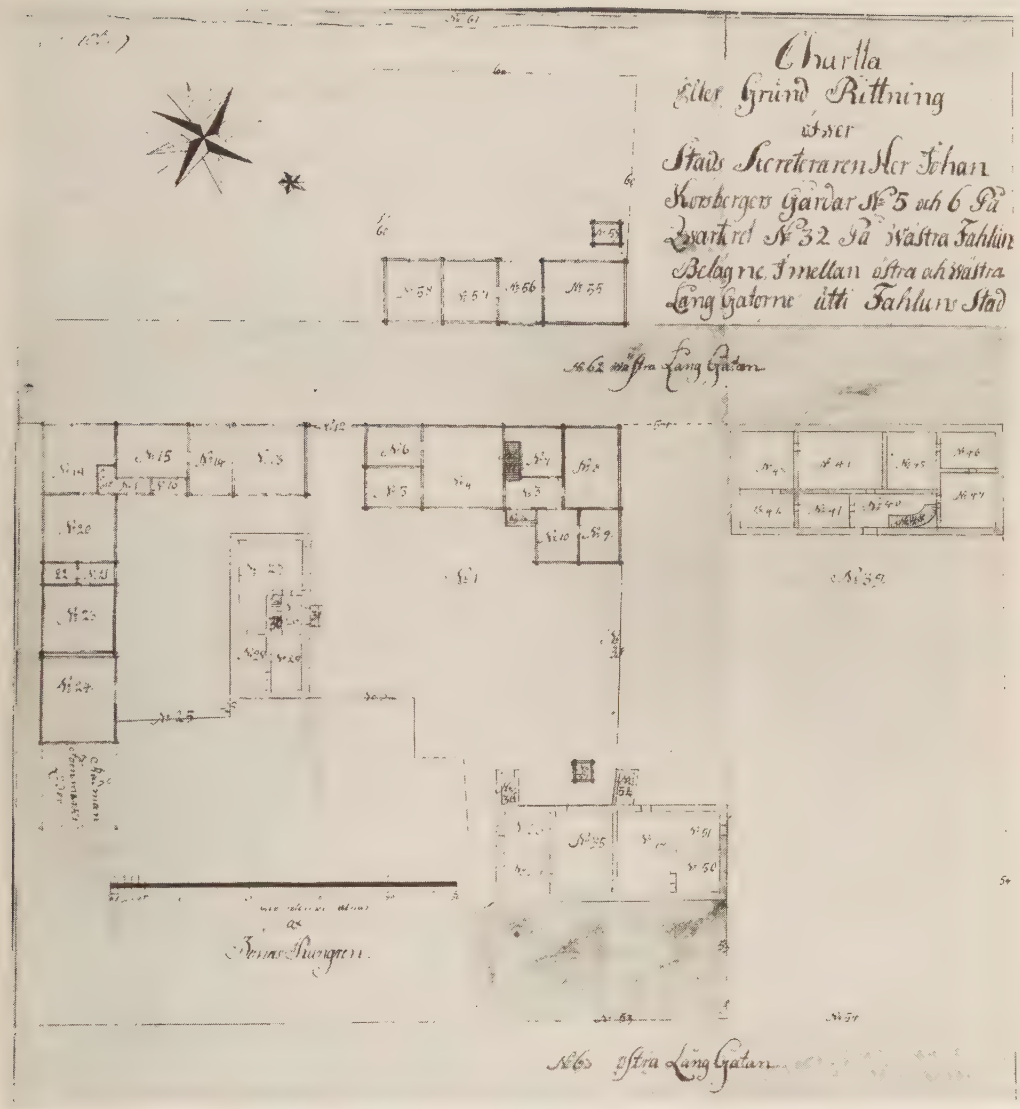

9. Förrådsgården.
De ovan återgivna gårdarna försäkrades i början av 1800–talet i Allmänna brandförsäkringsverket för byggnader på landet. Gårdarna med littera 1 till 63 tillhörde stadssekreteraren Johan Korsberg. De båda gårdarna nordost om Västra Långgatan (litt. 1–54), har både bostadsbyggnader, verkstads- och förrådshus. Den gård som ligger sydväst om Västra Långgatan (nr 55–60) är dock enbart bebyggd med förrådshus. Det är en ovanlig kombination som 1828 bara tycks förekomma i den nordsvenska stadsmiljön samt i några bergslagsstäder.
Den tomt som har nr 1 disponeras så att vid gatan ligger ett bostadshus utan inkörs- eller gångport (litt. 2– 10), med uthus både i gatulinjen (litt. 13–19) och mot gården (litt. 20–24). Mellan husen i gatulinjen finns en separat inkörsport (litt. 12). Verkstadsbyggnaden (litt. 26– 31) har ingång från gårdsplanen. Granntomten har samma disponering med det undantaget att där finns inga uthus (litt. 49–54).
Foto NM.

Flertalet stadsgårdstomter var alltför små för att medge en klar uppdelning på enheter efter byggnadernas funktion. Byggnaderna sammanfogas gavel vid gavel, ofta under samma takfall. Istället parades användningar som bostadshus-matbod-hantverk eller handel. Fähus parades med foderhus och stall med vagnbod, porthus och foderhus.

De minsta stadsgårdarna bestod vanligen bara av ett bostadshus med gaveln mot gatan och vedbod-avträde inne på gården. Porten var ofta gemensam med grannen. Exempel på denna typ av gårdar är båtsmansstugorna i t.ex. Västervik och arbetarbostäderna i Falun – de s.k. hyttkamrarna vid Myntgatan.[8]

10. Småfolksgården.
Myntgatan i Falun vid sekelskiftet med de s.k. hyttkamrarna, de små stugor som var bergsmännens bostäder, uppfördes efter 1761 års brand. De små tomterna medförde att man lade gaveln mot gatan, som fick fönster men ingen dörr. Ingången låg istället mitt emellan tomterna i ett plank som förband byggnaderna med varandra och slöt gatulinjens bebyggelse.
Foto N.M.

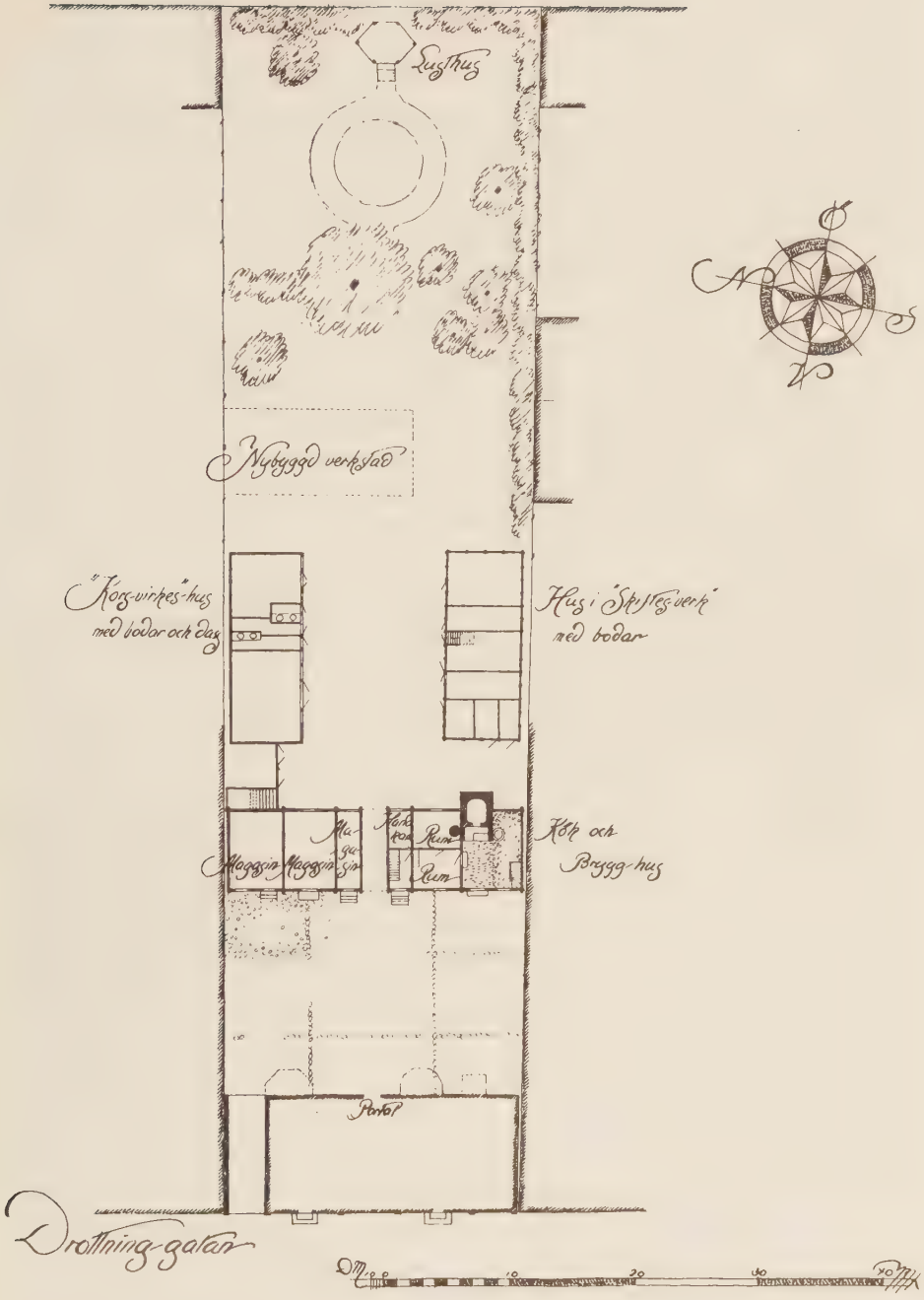

11. Tomtens indelning.
Denna uppmätningsritning från 1918 över gården Kungsgatan 51, kv. Landskrona i Karlshamn, ger prov på en strikt uppdelning i man-, fä- och trädgård. Observera också den för Blekinge och södra Halland typiska blandningen av material i byggnadernas stommar. Både korsvirke, skiftesverk och liggande timmer förekommer i samma anläggning.
Nordiska museets stadsundersökningar, Karlshamn.

Byggnaderna och deras funktioner

Bebyggelsestrukturen i stadsgården, några regionala särdrag

Den i hela landet vanligaste placeringen av bostadshuset är med långsidan i gatulinjen och entrén via en i bostadshuset inbyggd inkörsport. En majoritet av stadsgårdarna hade minst ett uthus gatulinjen. I norrlandsstäderna är det vanligare med uthus i gatulinjen än inne på gården. Bostadshus med gångportar vid gatan är vanliga i västgötastäder och Jönköping, samt i de nordsvenska städerna. Bostadshus med gångport kombinerades alltid med separata inkörsportar i plank, mellan hus eller en i ett uthus inbyggd inkörsport. Den senare varianten var särskilt vanlig i de nordsvenska städerna.

Gårdar som både hade bostadshus utmed gatan och inne på gården förekom mest i de östsvenska städerna. De få fristående salubodar som påträffats är vanligast i mälarstäderna. I regel låg de inbyggda salubodarnas entréer mot gatan. Ulricehamn och Härnösand utgör undantag härvidlag genom en liten grupp handelsgårdar där ingångarna låg inne i portlidret.[1]

Handelsgårdar utan jordbruk och boskapsskötsel som binäring var vanligast i södra Halland och i Blekinge.[2] Det omvända förhållandet gällde handelsgårdar som låg i Bergslagen och Bohuslän. Generellt var gårdar med enbart "fähus" som uthusfunktion vanligast i Bohuslän och i Nordsverige. I de sydsvenska städerna var "stall" i kombination med "svinhus" mest förekommande. I övriga delar av landet var kombinationen "fähus/förrådshus/verkshus" vanligast.

Bostadshusets läge

Med hjälp av brandförsäkringarnas måttuppgifter bestämdes bostadshusets och inkörsportarnas läge.[3] Uppläggningen av undersökningen utgick från hypotesen att det fanns två slag av stadsgårdar: en äldre agrart präglad gård med ett på tomten långt indraget bostadshus orienterat mot gården med fähus, förrådshus och stall utmed gatan samt en ur denna utvecklad bebyggelseform med bostadshus vid gatan och uthusbebyggelsen förlagd längre in på tomten, d.v.s. den urbana stadsgården.[4] Det visade sig då att nästan alla av de genomgångna gårdarna kunde föras till gruppen urbana gårdar. Erik Lundbergs indelning av borgargårdarna i två typer, den äldre respektive den yngre borgargården, med utgångspunkt från bostadshusets placering, har med andra ord inte kunnat beläggas med hjälp av 1828 års brandförsäkringar.[5]

Lundbergs indelning verkar vara baserad på en uppfattning att bebyggelseutvecklingen i de svenska städerna varit av samma slag som i centraleuropa. Som tidigare nämnts har senare forskning kunnat påvisa stora skillnader mellan städerna i Sverige och Finland och i det övriga Europas småstäder vad det gäller deras sociala och ekonomiska struktur.[6]

Tabell 16. Bostadshusets läge på tomten.

Totalt antal varianter
fördelat på område 2—7.

Varianter	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	
	2	3	4	5	6	7	Tot
233—235 separat inkörsport	6	5	62	57	110	29	269
237 inget hus i gatulinjen*)	—	2	5	2	12	—	21
238 i gatulinjen, entré okänd	1	1	6	8	18	1	35
239 hus i gatulinje med inkörsport	60	33	68	102	133	43	439
240 hus i gatulinjen utan inkörsport	2	1	8	14	21	1	47
241 hus i gatulinje med gångport	14	4	74	82	110	43	327
242 bostadshus saknas	7	1	10	9	21	5	53
243 hus i gatul o. gård m. gångport	—	—	—	5	2	—	7
244 hus i gatul. o. gård m. inkörsp.	11	7	23	42	64	12	159
245 hus i gatul. o. gård utan inkörsp.	—	—	8	15	20	2	45

*) Med ingång i gatulinjen

För att fastställa såväl bostadshusets som uthusets läge på tomten, har följande lokaliseringskriterier använts:

1) Förhållandet mellan tomtens bredd i gatulinjen och husbredden.
2) Förekomst av inkörsport, inbyggd.
3) Antal egna väggar i gatuhuset.
4). Positionsangivelser i beskrivningarna av typ: ”Hus nr. 1 stöter mot gaveln på hus nr. 2”.

På samma sätt förhåller det sig också med stadsgårdens utveckling som bebyggelsetyp under det förindustriella skedet i Sverige. Inget samband kunde konstateras mellan bostadshusets läge på tomten och agrara byggnadsfunktioner som t ex fähus och svinhus, vilka förekommer i ett flertal av stadsgårdarna. I tabell 16 redovisas två varianter av bostadshusets läge på tomten: bostadshus på gården och bostadshus enbart utmed gatan.[7] Sammanlagt utgör gårdar med bostadshus enbart utmed gatan den största gruppen. I 439 gårdar av totalt 1.135 har bostadshuset detta läge. Dessa gårdar har en i bostadshuset inbyggd inkörsport. Cirka 350 gårdar har bostadshus med gångport och separat inkörsport. Det är som nämnts särskilt vanligt i västgötastäderna. I de östsvenska och i bergslagsstäderna finns det förhållandevis många gårdar som har minst ett bostadshus inne på gården och ett vid gatan. Den handfull gårdar som representerar "den äldre typen av stadsgård", ligger främst i östra Sverige. Bland de försäkrade gårdarna har typen påträffats i Karlstad, Nyköping, Strängnäs, Sigtuna, Norrköping, Västerås, Kungälv, Gävle, Örebro, Varberg och Linköping.[8] Medelvärdet för denna typ av gård ligger på 1.485 RD, det vill säga betydligt under genomsnittet i undersökningen som är 2.734 RD. Tomterna är som regel små och har något färre hus än i de gårdar som har ett bostadshus i gatulinjen. Torvtak på bostadshusen är vanligare och inredningen är som regel enklare i dessa gårdar vilket pekar på att det kan röra sig om en äldre bebyggelsetyp. Vid en rekonstruktion av dessa gårdars utseende och läge utkristalliserades två grupper. Hälften av anläggningarna har så långsmala tomtfigurer att en placering av bostadshuset med långsidan i gatulinjen var omöjlig. Planlösningen hindrade att porten lades i gavelväggen vid gatan i de fall byggnaden låg med gaveln i gatulinjen.[9]

De andra gårdarna inom denna bebyggelsetyp har ganska stora tomter, där bostadshusets tillbakadragna placering till en del kanske kan förklaras med att man strävade efter en klar uppdelning mellan man- och fägård.[10] I detta fall kan man också tänka sig att bostadshusets placering vid gatan inte var kommersiellt motiverad som lokalisering av en salubod eller en verkstad. I alla händelser var ett par av gårdarna i den sistnämnda gruppen prästboställen, vilket talar för de skäl jag nu anfört.

I de fall bostadshuset ligger inne på gården återfinnes verkstäder och salubodar i uthus med ingång från gatan. I fyra av de 10 gårdar som inte har bostadshus vid gatan finns separat inkörsport mellan hus eller plank. Återstoden har antingen ett särskilt porthus eller också ett uthus med inbyggt portlider.

En mycket stor grupp gårdar i de östsvenska städerna och i Bergslagen, omkring 200, har som tidigare nämnts bostadshus både vid gatan och inne på gården.[11] I östra Sverige utgör denna variant 30 % av de undersökta gårdarna och för landet som helhet 20 %. Bostadshus inne på gården är minst frekvent i

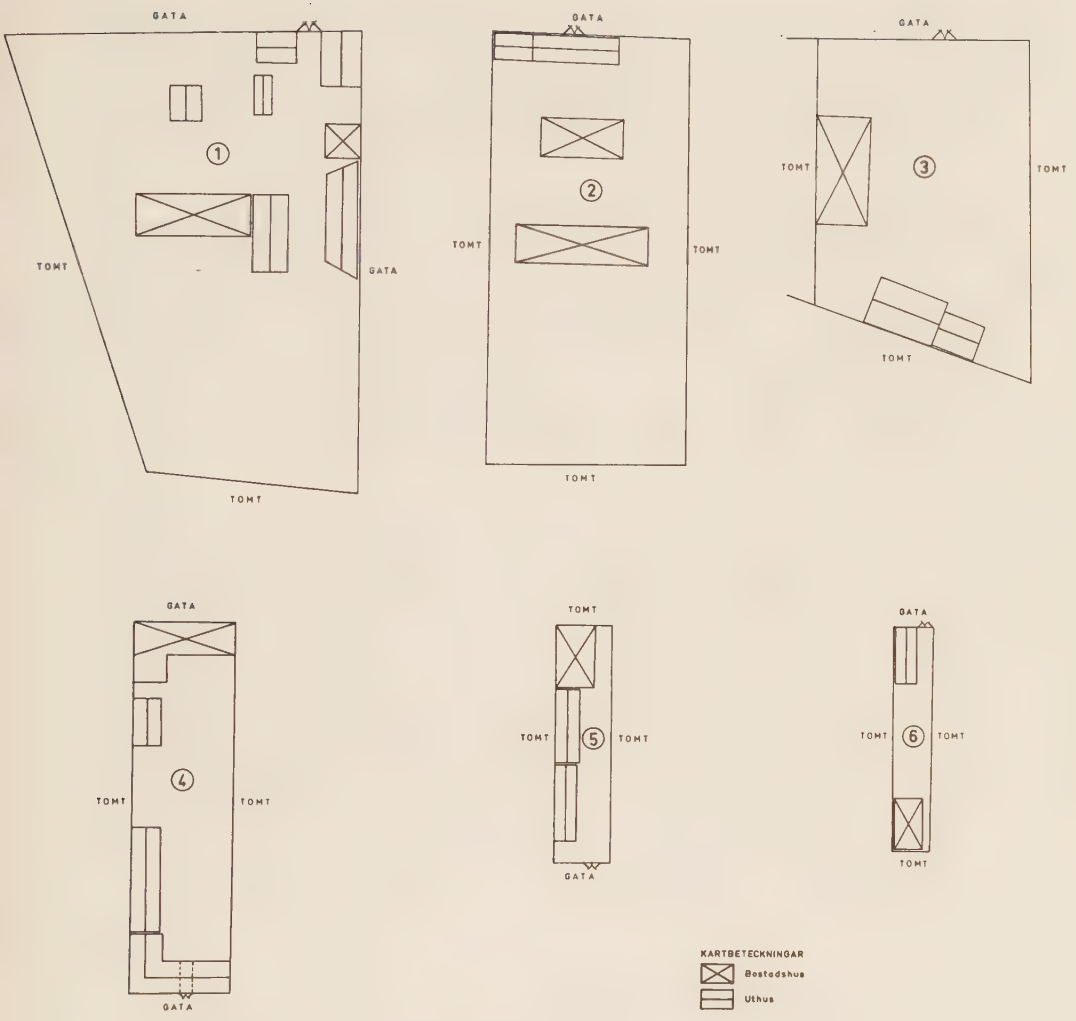

12. Den äldre stadsgården med på tomten indraget bostadshus.
Vid en rekonstruktion av dessa gårdars utseende och läge utkristalliseras två grupper:a) Gårdar med mycket långsmala tomtfigurer, där tomtens längd utmed gatan endast obetydligt överstiger bostadshusets breddmått (4–6).b) Gårdar på mycket stora tomter med bostadshus mitt på tomten (1–3).Rekonstruktion av förf.
1: försäkring nr 1652. Västerås, N.kv. nr 27
2: försäkring nr 1655 Västerås N. kv. nr 28
3: försäkring nr 154 Linköping kv. St. Per nr 10
4: försäkring nr 12 Karlstad nr 153 och 198
5: försäkring nr 593 Norrköping Dahls kv. 9
6: försäkring nr 831 Norrköping Dahls kv. halva tomten 2 b.
– Se även kv. Grassagården nr 22 förs. 2232 Strängnäs (fig. 57).

nordöstra Skåne, södra Halland och i blekingestäderna, där typen finns i 10 % av gårdarna.

På grund av en stark lokal byggnadstradition dominerar någon enstaka variant för entréns utformning särskilt starkt i några städer:

Antal gårdar med bostadshus som har gångport och separat inkörsport

Kod 241/233
Borås 31 (49)
Skara 15 (25)
Kristinehamn 15 (27)
Härnösand 14 (25)
Gävle 22 (42)

Antal gårdar med bostadshus vid gatan och inbyggd inkörsport

Kod 239
Karlskrona 28 (39)
Karlshamn 12 (19)
Varberg 13 (17)
Ulricehamn 11 (16)
Hudiksvall 16 (30)

Siffror inom parentes anger totalt antal undersökta gårdar i varje stad. Troligen gav bebyggelsen utmed gatan ett mera enhetligt intryck i dessa städer än vad som annars får anses som normalt vid den här tiden. En bra illustration till detta är Ferdinand Tollins bild av Drottninggatan i Gävle, jfr fig. 5; gatan kantas av bostadshus med fritrappor och gångportar.[12] Här blandas fordon och gångtrafikanter eftersom gatan saknar trottoarer.

Samband har sökts mellan bostadshusets och entréernas läge å ena sidan och ägarens yrke å den andra sidan.[13] Bland ståndspersoner, höga officerare, ämbetsmän och storföretagare var som väntat bostadshus med gångport vanligast. Bland de andra samhällsgrupperna var bostadshus i gatulinjen med inbyggd inkörsport mest frekvent.

Bostadshusets användning

Undersökningen visar att stadsgårdens huvudbyggnad, bostadshuset, hade långt fler rumsfunktioner än de traditionella med stuga, kammare och kök.

På samma sätt som på herrgårdarna förekommer det i ett 20-tal fall, att köket var förlagt till ett särskilt kökshus eller kokhus. För att nämna några exempel finns kokhus omtalade i försäkringar från Karlshamn (1.753), Kalmar (2.430), Nyköping (2.442), Västerås (2.449) och Mariestad (908) – samtliga högt försäkrade gårdar.

Att en del av bostadshusets bottenvåning används som portlider, är kanske den vanligast användningen vid sidan om renodlat boende. Dessa beskrivs längre fram med hjälp av uppmätningsritningar i avsnittet om bostadshusets plan, jfr fig 41 d.

I tabell 9, salubodarnas och verkstädernas läge, har sammanställts data om var i gården dessa verksamheter var belägna och hur vanliga de var.

Verkstad är den vanligaste stadsnäringen i de fall särskilda byggnader krävdes för verksamheten. I regel låg näringarna i bostadshuset med ingång från gatan. I gårdar med verkstad och fähus eller enbart verkstad för skomakeri eller skrädderi och andra lättare hantverk låg ingången vid gatan. De hantverkare som var verksamma i de tyngre hantverken, garvare och färgare t.ex., hade gårdar med entréer både till verkstad och bostad vända mot gårdsplanen. Handelsgårdarnas bostadshus och de där befintliga salubodarna har nästan uteslutande ingångsdörrarna vid gatan. I Ulricehamn finns dock en liten grupp handelsgårdar med entré till saluboden från portlidret, men det får räknas till undantagen.[14] Hur salubodarnas och verkstädernas ingångsdörrar låg i förhållande till gård och gata framgår av följande tablå.

Tabell 9. Salubodarnas och verkstädernas läge på tomten

Näringens läge	Antal
120 Läge okänt	21
121 Bostadshus, läge okänt	85
123 Bostadshus, ingång gata	337
124 Bostadshus, ingång gård	60
127 Salubod eller verkstad med ingång både från gården och gatan	35
122 Uthus, läge okänt	98
125 Uthus, ingång gata	30
126 Uthus, ingång gård	36

Uthusens läge på tomten

Uthus beläget enbart på gården är som framgår av tabell 15 den numerärt sett största gruppen i samtliga områden med undantag för norrlandsstäderna. Sammantaget för landet som helhet, utgör dock anläggningar som har minst ett uthus i gatulinjen en majoritet i samtliga områden (kod 248 och 251). Ofta låg ju även bostadshuset i gatulinjen. Detsamma gällde också minst ett av uthusen som därtill oftast var försett med en inkörsport. Uthuset med inkörsporten var oftast orienterat mot bakgatan och bostadshuset mot huvudstråket.

Tabell 15. Uthusens läge.

Totalt antal varianter fördelat på område 2—7

Varianter	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	
	2	3	4	5	6	7	Tot
247 Uthus saknas	16	45	32	9	34	14	109
248 I gatulinjen m. ikp.	11	6	37	35	68	21	178
249 I gatulinjen utan ikp.	11	7	34	31	46	13	142
250 I gatulinjen m. gångp.	1	—	—	1	—	—	2
251 I gatulinje och på gård m. ikp.	10	4	7	28	37	10	95
252 I gatulinje och på gård utan ikp.	11	9	25	48	64	20	177
253 Uthus endast på gården	24	17	52	83	92	12	279
Antal städer/region	6	8	11	12	28	7	71

Uthusens användning

Uthusfunktionerna och kombinationer därav ordnades i tio olika grupper, varpå de i undersökningen ingående gårdarna fördelades. Resultatet för landet som helhet blev följande.

Tabell 10. Uthusens användning

Kod	Uthuskombination	Antal
257	Fähus/förrådshus/verkshus	238
256	Fähus/förrådshus	200
258	Ett stall/svinstia (och/eller)	175
264	Fähus/verkshus	153
255	Fähus	116
260	Verkshus/förrådshus	108
261	Packbodar/flera stall	17
259	Packbodar/förrådshus	14
262	Fähus/packbodar/flera stall	11
263	Verkshus	3
242	Uthus saknas	110
	Summa	1 145

Med fähus menas här ladugård som helt eller delvis är avsett för kor. En liten grupp på ca 20 gårdar har fristående salubodar på tomten som inte inrymmer några bostäder. De har därför här betraktats som uthus. Några gårdar har salubod i en särskild "gatubod", som ligger på en annan tomt, ofta i anslutning till torget, jfr fig. 45.[15] Bland handelsgårdarna är det lika vanligt att man har fähus som att denna funktion saknas. I sällsynta fall är en del av handelsgårdarnas bostadshus avsatt som förrådsbod, t.ex. salt-, sill- och järnbodar.[16] Av karta 30 framgår att handelsgårdar utan fähus är vanligast i Blekinge, södra Halland och nordöstra Skåne, medan det är tvärt om i norra Halland och Bohuslän samt Bergslagen. I övriga områden är de båda kombinationerna lika vanliga.[17]

13. Karta 30
Regional fördelning av handelsgårdar med och utan fähus.

En knapp fjärdedel av de undersökta gårdarna har kombinationen fähus/förrådshus/verkshus. Dessa gårdar ägdes av hantverkare, som uppenbarligen inte helt försörjde sig på sitt borgerliga yrke utan hade jordbruk som binäring, vilket också är fallet med ägarna till gårdar som hade uthuskombinationen fähus/verkshus. Av tabell 10 kan utläsas att även handelsmännen hade jordbruk som bisyssla (förrådshus/fähus och verkshus/förrådshus). De gårdar som bara hade ett stall eller en svinstia i kombination med vedbod och avträde var dels små, dels ofta ägda av lönearbetare ur det lägre borgerliga skiktet som lägre tjänstemän och arbetskarlar. Båtsmansstugorna i Västervik och hyttkamrarna i Falun är exempel på bebyggelseformer som hade denna uthuskombination.[18]

Drygt 10 % av gårdarna hade enbart fähus som uthusfunktion. I ytterst få fall anges ägarens yrke då det gäller dessa gårdar (ett 100-tal). Detta skulle som tidigare nämnts kunna tyda på att ägaren saknade ett borgerligt yrke och hade jordbruk som huvudnäring.

Först på sjätte plats i tabell 10 över uthusens användning kommer hantverksgårdar som saknar fähus och enbart har förrådshus och verkstadshus. Mindre än 1 % av gårdarna var stora handelsgårdar med bostadshus, salubodar och förrådshus som saknade ett fähus bland uthusbyggnaderna. Med andra ord är det mycket få handels- och hantverksgårdar vars byggnadsfunktioner enbart var knutna till stadsnäringar. I de fall fähus saknades i handelsgårdarna hände det ju också att handeln kombinerades med någon form av hantverk.

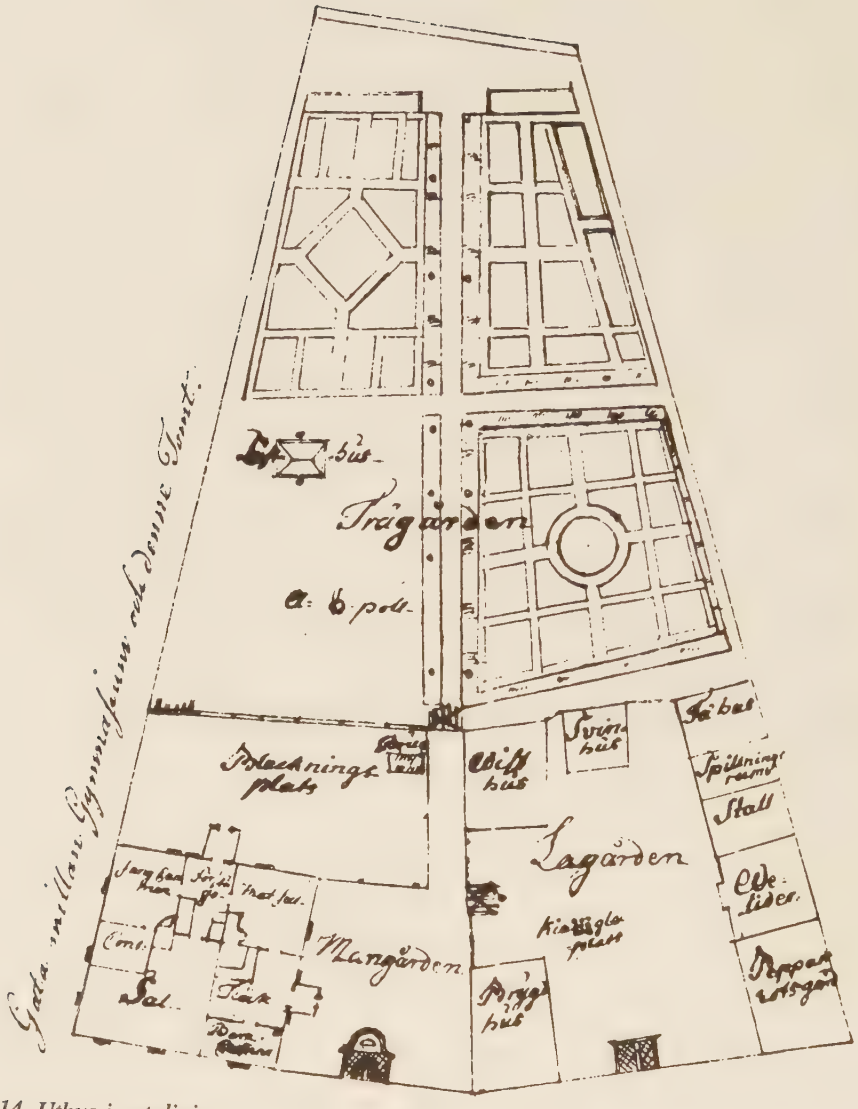

14. Uthus i gatulinjen.
På denna planritning av stadssekreterare Johan Nordelöfs tomt i Gävle år 1747 ser vi det i Norrlandsstäderna vanliga bruket att ha både man- och fägård i gatulinjen. I Gävle var det länge tillåtet att anlägga trädgårdar innanför stadstullen, medan det i Härnösand tidigt blev förbjudet. Sannolikt berodde det på skiftande tillgång på tomtmark.
Foto Gävle stadsarkiv.

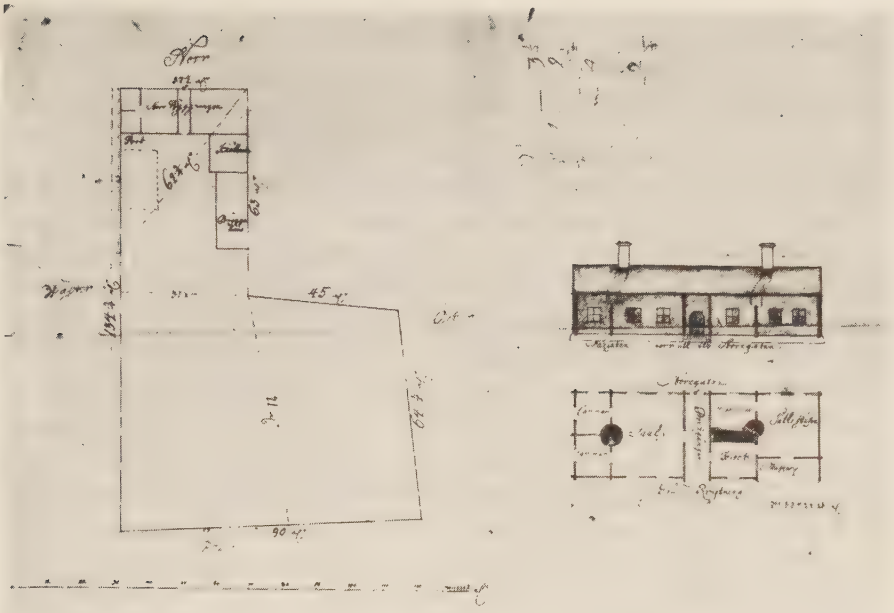

15. Bostadshus vid gatan och uthus på gården.
I Vadstena stads arkiv återfinns ritningen från 1700-talets slut av ett bostadshus vid Storgatan med situationsplan av samtliga byggnader på tomten. Bostadshusets plan delas upp i två delar av en portgång eller långförstuga som förbinder en gångport vid gatan och en mot gården. I väster finns en sal med dubbla fönster åt både gård och gata samt ingång mitt på den östra väggen. Innanför salen är två framkammare. Öster om portgången möter man ett kök och en kammare. Innanför kammaren och köket är en sätesstuga belägen samt ett skafferi, som verkar vara sammanbyggt med källarhuset åt gården. Sätesstugan och kammaren kan bara nås om man går genom köket. Sätesstugan har dubbla fönster åt Storgatan. Samtliga rum har spisar.
Bebyggelsestrukturen på tomten är ett bra exempel på en av de huvudtyper som förekom bland de 1828 försäkrade gårdarna. Bostadshus med gångport vid gatan och separat inkörsport och uthus på gården.
Foto Ata.

Bostadshuset

Bostadshusets exteriör, några regionala särdrag.

De byggnadsordningar som gällde år 1828 hade för flertalet städer sitt upphov i ett cirkulär, benämnt "Grunder för byggnadsordningar", daterat den 21 september 1824. I denna mall medges byggandet av bostadshus i trä på upp till två våningar och uthus i en våning. I flera städer kopierades denna förordning utan väsentliga förändringar. Av de 1.438 gårdar som varit föremål för undersökning och som försäkrades år 1828, var 477, eller en tredjedel, uppförda i en våning, återstoden var bostadshus i två våningar med undantag för ett tiotal byggnader, som var uppförda i tre våningar. Det vanligaste bostadshuset 1828 i större delen av landets städer var en byggnad i liggande timmer under tegeltak i två våningar. Det hindrar dock inte att en del regionala olikheter kan utläsas ur brandförsäkringshandlingarna. Skillnaderna kan sammanfattas på följande sätt.

1. *Skåne, utom den nordöstra delen,* som nämnts ingår ej några brandförsäkringar av gårdar i detta område i undersökningen.

2. *Nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland* kan karakteriseras som en övergångszon mellan de sydsvenska och uppsvenska byggnadsskicken. Alla städer i området har bostadshus med stommar av sten eller korsvirke med inslag av skiftesverk och liggande timmer. Fasaderna är ofta putsade, men det är vanligt att även korsvirkeshus har slamfärgad träpanel. Förstukvistar, frontespiser och andra fasaddetaljer är ovanliga. Taken är ofta täckta med tegel, med sparsamma inslag av bräder, halm och vass. Vindskupor förekommer sällan, liksom skorstenar av plåt och järn. Tegelskorstenar är vanligast.

3. I *Bohuslän och norra Halland* är materialvariationen mycket liten. Stommarna är huvudsakligen av timmer. Korsvirke är dock rätt vanligt i Varberg och Göteborg. Stommar av sten och tegel är ovanliga. Taken är som regel täckta med tegel. Några få städer har bostadshus med brädtak. Skorstenarna är uteslutande av tegel. Frontespiser och loftgångar är ganska vanliga. Slamfärgad panel är den mest förekommande fasadbehandlingen.

4. Städerna i *Västergötland liksom Jönköping och Växjö i Småland* har störst antal varianter ifråga om tak- och fasadmaterial samt stomme. Vid sidan om liggande timmer finns sparsamma inslag av stommar i korsvirke och sten. Slamfärgad panel är det vanligaste fasadbeklädnaden. Nästan lika vanligt är dock oljefärgsmålad panel. Ingen av dessa varianter förekommer dock i samtliga städer. Att måla med gul oljefärg på panel är vanligare här än i andra delar av landet. I området är loft- eller svalgångar samt utkragad övervåning mer frekvent än på annat håll. Bland takläggningssätten var tegel på bräder

det mest förekommande i 8 av 11 städer. I 4 av 11 städer finns tegel på läkt, torv, spåntak, halm och bräder. Efter skorstenar i tegel utgjorde täljstenskorstenar här ett betydelsefullt inslag i stadsbilden. 5 av 11 städer hade bostadshus med de grågröna skorstenarna.

Nästan lika variationsrik ter sig stadsbilden i *bergslagsstäderna i Värmland, Gästrikland, delar av Västmanland, Dalarna och Närke*. Minst varierad är stommen. Samtliga städer har hus i liggande timmer. I fyra av 12 städer finns hus med stommar av sten, tegel och korsvirke. Panel som avfärgats med röd slamfärg är vanligast. I över hälften av städerna finns minst ett hus som avfärgats med oljefärg. Vitt är här något vanligare än gult. Nästan lika frekvent som panel med oljefärg är putsade fasader, 7 av 12 städer har något hus med putsad fasad. Förstukvistar är vanligare i Bergslagen än i andra områden, där 9 av 12 städer har sådana. I Bergslagen förekommer torvtak lika ofta som tegeltak. Inget takmaterial förekommer i samtliga städer. Tegel på brädor, skiffer på brädor liksom klattersten/finner på brädor finns som takmaterial i ungefär hälften av städerna. Skorstenar av tegel återfinner vi i 8 av 12 städer, medan 5 av 12 städer har ett eller flera hus med skorstenar av gjutjärn eller plåtklädda dito. På något hus i hälften av städerna finns vindskupor.

6. *Östra Sverige* är med sina 28 städer det största stadsområdet i undersökningen. Samtliga har hus med stomme i liggande timmer och hälften har minst ett bostadshus i korsvirke, en tredjedel har sten samt tegelhus. Omålad timmerfasad liksom slamfärgad panel är lika vanligt. Båda typerna finns i 115 resp 113 gårdar av totalt 382 i området. Efter städerna i nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland är putsade fasader bäst företrädda i de östsvenska städerna, där 13 av 28 har ett eller flera hus med putsad fasad. Vidare har området största andelen oputsade sten- och tegelfasader. I hälften av städerna finns förstukvistar på något hus. Tegeltaken dominerar, men i över hälften av städerna finns minst ett bostadshus med brädtak. Totalt sett är dock torvtaken vanligare. Sådana finns i 66 av 382 gårdar. Putsade eller plåtbeklädda skorstenar var lika vanliga i området, liksom vindskupor, som förekommer i knappt hälften av städerna.

7. Liksom de västsvenska städerna utmärkes *Norrland* av stor materialfattigdom. Bostadshusens stommar består med några enstaka undantag av liggande timmer. Undantagen utgörs av några korsvirkeshus i Hudiksvall och Umeå. Fasaderna är målade med röd slamfärg på timmer eller panel. Ett fåtal av de försäkrade husen har oljemålad panel. Uppgifter om kulör saknas i stor utsträckning. Vindskupor och förstukvistar förekommer endast sparsamt. Inget takmaterial återkommer i samtliga städer. Näver, tegel i kombination med plåt och brädtak förekommer i 5 av 7 städer. Speciellt för Norrland är nävertaken. Torvtak är sällsynta.

Stommen

Mellan år 1782 och 1827 brandförsäkrades 7.200 stadsgårdar i Allmänna Brandförsäkringsverket, en föregångare till Städernas Allmänna Brandstodsbolag.[1] Det totala antalet bebyggda fastigheter i städerna var vid periodens slut omkring 28.000.[2] Av dessa bostadshus var över 5.000 försäkrade och uppförda med stomme av trä, drygt 1.200 hade korsvirkesstomme och omkring 1.000 var stenhus.[3] Byggnader med stomme av trä och korsvirke är förda stadsvis, vilket givit möjlighet till sammanställning av en tabell samt kartering av uppgifterna.[4] Härav framgår som väntat att korsvirkeshusen dominerar kraftigt i Skåne. Knappt 10 % av de försäkrade husen har trästomme. Även i den övergångszon som omfattar nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland har 35 % av husen korsvirkesstomme.

Cirka 65 av totalt 222 försäkrade bostadshus i de västsvenska städerna hade korsvirkesstomme, varav huvuddelen i Göteborg.[5] Där hade man efter 1746 års brand framhållit korsvirkets fördelar framför trästommarna.[6] I övriga områden var inslaget av korsvirke obetydligt, såsom framgår av tabell 21. Härifrån finns ett betydelsefullt undantag, nämligen Norrköping.[7] Stadsbranden i Norrköping år 1822 fick till följd att 168 bostadshus nyuppfördes detta år.[8] Av dessa var 34 korsvirkeshus. I stadens nya brandordning som kom 1826 förbjöds uppförandet av bostadshus i trä med mer än en våning. Då ett korsvirkeshus var betydligt billigare i uppförande än ett motsvarande i tegel och sten kom denna unika bestämmelse att medföra byggandet av relativt många korsvirkeshus i Norrköping vid denna tid.[9]

Tabell 21. Regional fördelning av stomme i trä och korsvirke 1782–1827 i bostadshusen

Varianter	Områden						
	Skåne, utom den N.Ö. delen N.Ö. Skåne, Blekinge,	Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland
	1	2	3	4	5	6	7
Stomme av trä	46	706	222	862	804	2 128	194
Stomme av korsvirke	524	496	65	2	2	81	3

Följande material och tekniker vad beträffar bostadshusets stomme har påträffats i 1828 års brandförsäkringar:

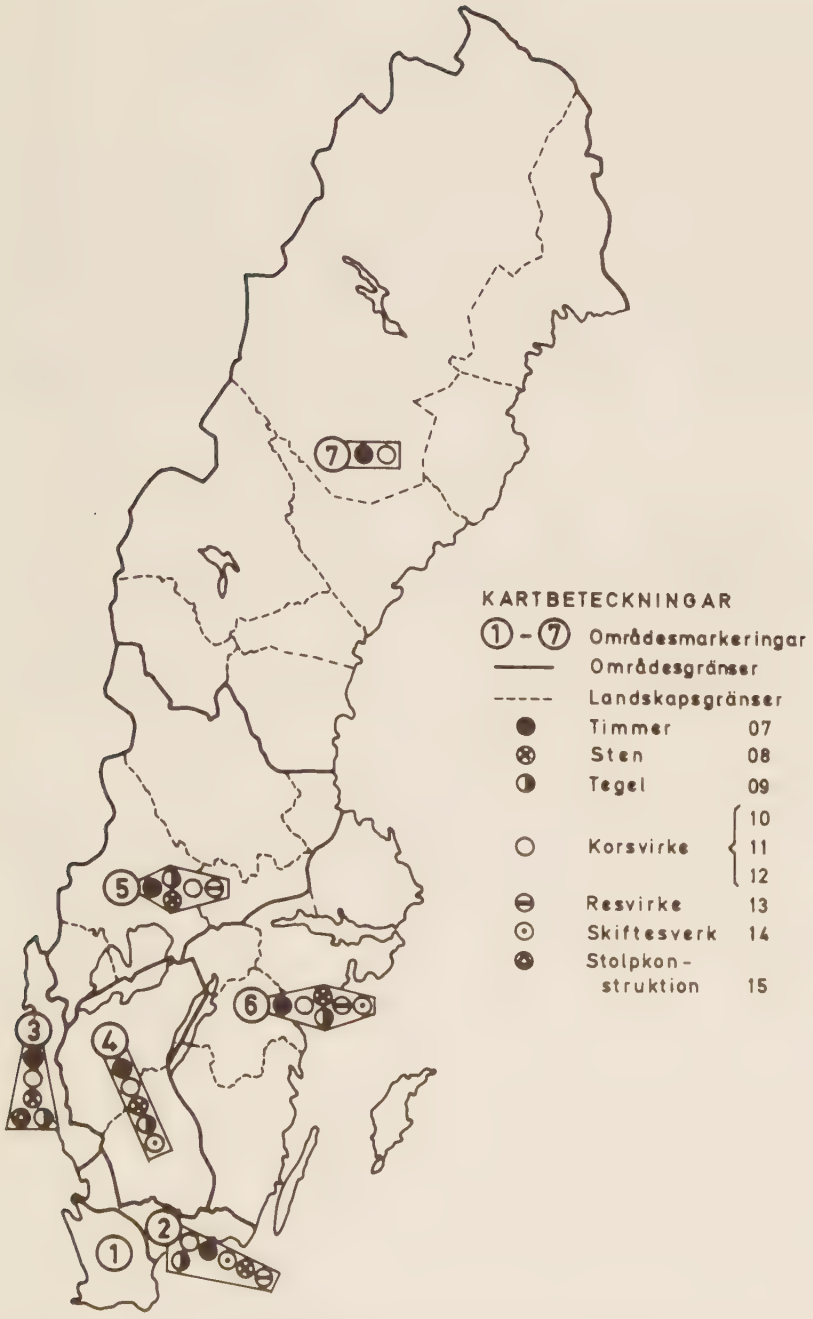

16. Karta 23. Material i bostadshusets stomme. Spridning 1828.
Symbolen för det mest frekventa materialet ligger närmast områdesbeteckningen.

Liggande korsknutat timmer
Sten/slaggsten
Tegel
Korsvirke/lerklining/tegel
Resvirke
Skiftesverk
Stolpkonstruktion.[10]

Dessa uppgifter har sedan karterats för att de regionala variationerna skall få en så åskådlig belysning som möjligt.[11] I tabell 4 ser vi att byggnader med stomme av liggande korsknutat timmer förekommer i samtliga områden. Det är det vanligaste materialet i bostadshusets stomme. Hus av sten förekommer sparsamt i samtliga områden. I nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland

Tabell 4. Byggnadsmaterial i bostadshus. Stomme, sammandrag

Tabellen redovisar dels antal varianter i förhållande till det totala antalet städer, dels det totala antalet gårdar med resp. variant (inom parentes).

Varianter	Områden					
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland
Varianter	2	3	4	5	6	7
06 Okänt	—	—	2	12	—	—
07 Liggande timmer	5	8	10	12	28	7
08 Sten	3	1	2	4	11	—
09 Tegel	6	1	3	3	11	—
10 Korsvirke odefinierat	4 (35)	1 (1)	3 (8)	2 (5)	14 (32)	2 (2)
11 Korsvirke, lerklining	2 (35)	— (4)	— (8)	— (5)	— (32)	—
12 Korsvirke, tegel	5 (35)	1 (4)	2 (8)	1 (5)	— (32)	—
13 Resvirke	1	—	—	1	1	—
14 Skiftesverk	3 (4)	—	—	—	1	—
15 Stolpkonstruktion	—	1	—	—	—	—
Antal varianter per region	8	6	5	6	6	2
Antal städer per område	6	8	11	12	28	7

har tre av sex städer stenhus. I Bergslagen och östsverige har en tredjedel av städerna detta material representerat. I Norrland förekommer däremot inte alls stenhus. Ett av de försäkrade bostadshusen i Falun har slaggstensstomme.[12]

Bostadshus med tegelstomme finns i samtliga 6 städer i nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland samt i resten av landet med undantag för Norrlandsstäderna där de inte förekommer alls. Också korsvirkeskonstruktioner förekommer i samtliga områden: alla städer i område 2 (Nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland) samt hälften av de östsvenska städerna har bostadshus i korsvirke. Vid sidan av liggande timmer är korsvirkeskonstruktionen alltså den mest spridda typen av stomme. Detta tycks sedan ha förändrats under 1800-talet. Sigurd Erixon har beskrivit utbredningen av korsvirke i bostadshusets stomme med uppgifter från landsbygden i slutet av 1800-talet som visar att korsvirket då var koncentrerat till Skåne.[13] Redan 1828 var emellertid många korsvirkeshus brädslagna, vilket kanske har påverkat uppfattningen om korsvirkets utbredning i Sverige.[14] I Svensk stad förklaras panelade korsvirkeshus som ett inflytande från den mellan- och nordsvenska klassistiska panelarkitekturen vilket kan vara nog så riktigt. [15] Några enstaka byggnader med stomme i resvirkesteknik har påträffats i försäkringar för gårdar i Laholm, Norrköping Uppsala, Karlstad och Gävle.[16] Verkligt stor spridning fick denna mycket virkesbesparande typ av stomme emellertid först efter år 1860.

Stomme i skiftesverk är sällsynt, och koncentrerat till område två. Det bevarade Vä-huset i Kristianstad utgör ett exempel härpå. Undersökningen innehåller även ett exempel från Uppsala. Bland 1828 års brandförsäkringar är Visby inte representerat men som bekant hade dess bebyggelse ett starkt inslag av bostadshus i skiftesverksteknik, ”bulverkshus” eller ”bålverkshus”, som de också kallades i södra Sverige.[17] Den i uthus så vanliga stolpkonstruktionen förekommer inte i bostadshusen, utom i ett fall, nämligen i Uddevalla.[18]

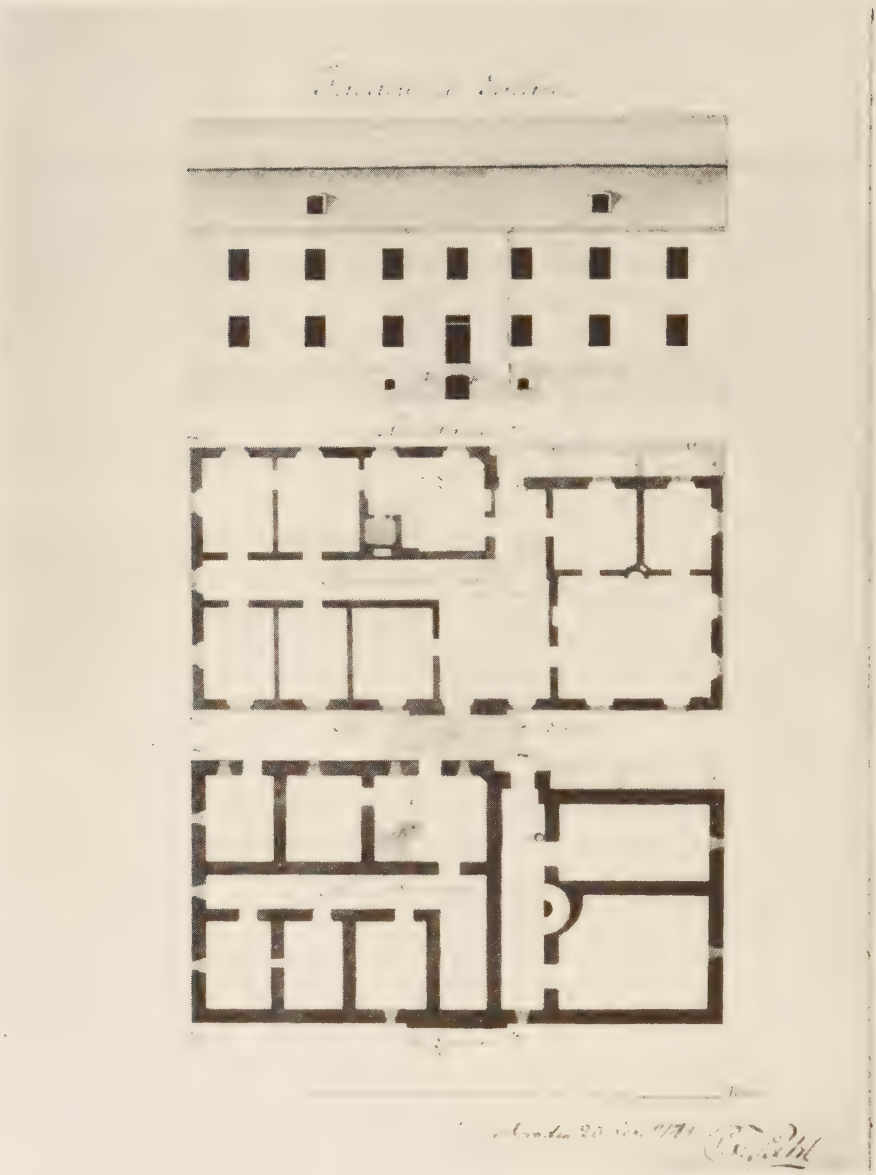

17. Sten.
Ritning av bebyggelse på Handelsman Hafverströms tomt i Vänersborg, utförd av C.F. Sahl 1774, bl.a. redovisande ett oputsat bostadshus med stomme av murad gråsten. Fasaden åt gatan är försedd med en fritrappa och en mittrisalit. Partier runt fönster och dörrar samt skiljeväggar av tegelsten. Det brutna och med vindskupor försedda taket är klätt med kopparplåt och tegelpannor på brädor.Ritning i Krigsarkivets samling av Stads- och fästningsplaner.

18. Liggande timmer.
På bilden ser vi en del av bebyggelsen vid Gropgränden i Uppsala i början av 1800-talet. Skorstenar och fönsteröppningar visar att samtliga hus i gatulinjen är bostadshus. Längst till vänster en byggnad utan ingång i gatulinjen och inkörsport mellan husen. I bildens centrum ett hus med stomme av liggande timmer i två våningar utan panel. Taket är brädklätt och mot gatan är bottenvåningens fönster försedda med fönsterluckor. Gården till höger har en inbyggd port och två fönsteröppningar i den envåniga, opanelade timmerstommen. Taket är brädklätt.
Vid uppförandet av stommar och skiljeväggar i liggande timmer skålas stockarna för att undvika mellanrum. Dessutom tätades fogar med mossa eller annat drev. I änden på stocken gjordes hak för att fixera stockens läge. Samma uppgift hade de stora träkilar, dymlingar, som drevs igenom flera stockvarv. Vid fönster- och dörröppningar förstärktes konstruktionen med vertikala ribbor, gåtar, som fälldes in i stockarna. Bjälklaget bestod i regel av stockar med mellanbotten och golv av plank, ibland enbart av plank, vars ändar utbilats till tunna "läppar" som lagts in i stommen mellan två stockvarv. Taket vilade i regel på två sidoåsar och en kroppås som lades mellan gavlarna i husets längdriktning.
Akvarell av J.G. Härstedt (1756-1820) i Uppsala universitetsbibliotek.

19. Korsvirke.
Att hus med stomme av korsvirke inte bara förekom i södra Sverige framgår av tabell 4. På bilden ser vi en byggnad i Karlstad uppförd i korsvirke. Stommen i ett korsvirkeshus består av bilade stockar som bildar ett ramverk vilket fyllts ut med tegel, råsten, gråsten eller flätverk. Direkt på marken eller på en låg stengrund läggs de bjälkar som bär huset. Dessa bjälkar kallas fotträet. De vertikala stolparna som intappas i fotträet och lejden stödes i sin tur av de horisontella bjälkarna – väggbanden – som är intappade i stolparna. Lejden är det översta väggbandet närmast takfoten. Mellan byggnadens långsidor läggs bjälkar, tvärband, som tappas in i stolparna på långväggarna. Tvärbanden är också bjälklag mellan våningarna, varpå man spikar plankgolv. Taket bärs av takstolar som ofta består av två bjälkar som vid taknocken intappats i varandra och en bit ner på bjälken, är sammanfogade med ett horisontellt tvärband. Taktäckningen läggs på trindvirke eller s.k. rafter som lagts på takstommen.
Foto Nordiska museet.

20. Skiftesverk.
På denna bild från Halmstad, en akvarell av A. Malmström ca 1850, ser vi ett bostadshus i skiftesverk med tegeltak. Byggnaden är uppförd i två våningar och har entré med förstukvist åt gården samt ett brädklätt halvtak över källardörren. Huset är avfärgat med röd slamfärg. På fasaden två fönsteröppningar utan foder. Stommen i ett hus som är uppfört i skiftesverksteknik har i princip samma konstruktion som ett korsvirkeshus. Skillnaden är att fyllnaden i ramkonstruktionen utförs av timmerbjälkar eller bålar som de brukar kallas. Därav kommer uttrycket "bålverkshus".
Foto NM.

21. Tegel.
På bilden ser vi Cederflychtska fattighuset i Västervik, uppfört 1749-51 efter ritningar av Carl Hårleman. Fattighuset i Västervik är en byggnad av tegel på stengrund med putsad fasad som avslutas med en kraftig kornisch. Det branta valmade och tegeltäckta taket har getts ett flackare fall vid takfoten. Vindskuporna har sadeltak.
Funktionellt sett var även de publika byggnaderna i den förindustriella staden stadsgårdar med bostad, stall, brygghus och förrådshus, vid sidan om användningen som rådhus eller fattighus och vad det nu kunde vara.
Karaktärsbyggnaden i dessa anläggningar utfördes i regel av sten eller tegel. I synnerhet gäller det städer som ligger i område två, tre och sex.
Stommen till ett tegelhus vilar på en murad stengrund som ofta är utgrävd till källare med tegelvalv. Alltsedan medeltiden är muren ofta i skalmursteknik, bestående av två tegelväggar med mellanliggande fyllning av grus blandat med kalkbruk. För varje våning muras väggen ett halvt tegelskift smalare än våningen inunder. Bjälklaget muras in i väggen, varpå man spikar mellanbotten och golv. Innertaken får ofta gipsstuckaturer. Yttertakets bärande delar har ytterst varierande konstruktion.
Foto förf.

Fasaden

Ett tjugotal olika fasadvarianter har påträffats vid genomgången av brandförsäkringarna. De fördelar sig på fyra huvudgrupper: obehandlat timmer eller timmer som avfärgats med röd slamfärg eller oljefärg, panel som målats med slam- eller oljefärg, puts och slutligen oputsade tegel- och stenfasader.[19] Av tabell 8 framgår det att obehandlat timmer och slamfärgad panel är de fasadmaterial som förekommer i det största antalet städer, 50 resp. 51 städer. I jämförelse med det totala antalet gårdar inom respektive område, är båda materialen lika vanliga i norrlandsstäderna som i östra Sverige. I övriga delar av undersökningsområdet är slamfärgad panel vanligast.

Oljefärgsmålad panel är inte i någon del av landet den vanligaste fasadtypen. I Västergötland och Bergslagen förekommer dock oljemålad panel i 8 av 11 respektive 8 av 12 städer. I bergslagsstäderna är variationsbredden störst vad beträffar kulören på oljefärgen. En svag tendens kan

Tabell 8. Byggnadsmaterial i bostadshus. Fasadbeklädnad, sammandrag.

Kod/typ	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland 2	N. Halland, Bohuslän 3	Västergötland, n.v. Småland 4	Bergslagen 5	Östra Sverige 6	Norrland 7	Tot.
72 Timmer	2 (19)	5 (11)	8 (75)	11 (92)	18 (115)	6 (40)	50
76 Timmer, slamfärg, röd	–	2	5	8	9	2	26
80 Timmer, oljefärg, vit	–	–	1	–	–	–	1
84 Timmer, oljefärg, gul	–	1	–	–	–	–	1
86, 89 Panel, slamfärg	6 (23)	6 (18)	11 (93)	12 (180)	25 (113)	7 (40)	51
91 Panel, slamfärg, gul	2	–	3	1	4	–	10
93 Panel, oljefärg	3	2	8	8	8	4	33
94 Panel, oljefärg, vit	–	1	1	5	6	–	13
96 Panel, oljefärg, grå	–	–	1	–	–	–	2
97 Panel, oljefärg, röd	1	–	–	2	1	–	3
98 Panel, oljefärg, grön	1	–	–	–	–	–	1
99 Panel, oljefärg, gul		–	2	–	4	1	8
101 Puts, korsvirke, tegelsten	5	2	7	8	13	1	36
102 Puts, slamfärg, timmer	–	–	3	–	–	–	3
118 Oputsat tegel, sten	4	1	–	2	9	–	16
119 Putsat, tegel, tegel med blinderingar	1	1	–	–	2	–	4
Antal varianter/region	11	10	12	10	12	7	68
Antal städer/region	6	8	11	12	28	7	72
Tot. ant. gårdar	95	46	167	282	382	156	

Tabeller redovisar dels antal varianter i förhållande till det totala antalet städer dels det totala antalet gårdar med resp. variant (inom parentes).

22 a. Slamfärgat timmer/panel och oljemålade detaljer.
De båda bilderna visar Gyllenhjelmsgatan i Strängnäs. Fig. 22 a, tagen 1910, visar slamfärgade gatufasader och oljemålade fönsterfoder.

registreras härvidlag: vitt var vanligt i städerna i Bergslagen och östliga Sverige medan gult var vanligare i västgötastäderna. Anmärkningsvärt är att panelade, slam- eller oljefärgsmålade bostadshus är vanliga i nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland, där en stor del av stommarna var i korsvirke som försågs med panel. I samma område var putsade fasader relativt sett vanligast i jämförelse med andra delar av landet. Emellertid hade 7 av 11 städer i Bergslagen minst ett bostadshus med putsad fasad. I östra Sverige hade 13 av 28 städer bostadshus med putsade fasader. Efter städerna i nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland har östra Sverige den största andelen oputsade tegel- och stenfasader.[20] Tegelfasader med blinderingar är sällsynta i brandförsäkringarna. Ett tiotal byggnader i södra, västra och östra Sverige (område 2, 3 och 6) har dock försäkrats. Samtliga ligger i medeltida städer.

Bruket att helt och hållet rödfärga bostadshus anses inte ha blivit vanligt i

Fig. 22 b är 10 år yngre. Här ser vi att även knutbrädor, vindskivor och dörrar är oljemålade. Denna kombination var vanlig redan l828. Vi ser genom exemplet från Strängnäs att fasadtypen på en del orter kunde förekomma redan på 1820-talet, medan den på andra håll ej blev fullt utvecklad förrän ett sekel senare under påverkan av nationalromantiken.
Foton NM.

Sverige förrän i mitten av 1700-talet.[21] Det äldsta bildbelägget finner vi på en målning föreställande Julita bruk på 1650-talet av Allaert van Everdingen.[22] Bearbetningen av data ur 1828 års brandförsäkringar ger vid handen att i 64 städer av 72 anges uttryckligen att minst ett bostadshus är avfärgat med röd slamfärg.[23]

Liksom allt annat material i en byggnad utgjorde färgen en del av fastighetens värde, som det låg i ägarens eget intresse att ta upp till försäkring. Visserligen får man räkna med att rödfärgen på fasaden kan ha glömts bort vid några värderingar. I regel måste dock de brandförsäkringar som utelämnar uppgifter om rödfärgning tolkas så att byggnaderna saknade färg 1828. Andra forskare har för enskilda städer kommit fram till samma slutsats.[24] På detta sätt framstår det omålade timret lika vanligt som slamfärgad panel i hela landet om man betraktar det totala antalet gårdar i varje område (tabell 8).

23. Vit slamfärg.
Andra kulörer än röd slamfärg på timmer är år 1828 synnerligen ovanligt. På bilden ser vi en stadsgård i Hudiksvall av slätbilat timmer som avfärgats med vit slamfärg.
Foto ATA. I. Andersson 1948.

24. Ett par fasader i Strängnäs.
Denna akvarell, målad av den unge F.W. Scholander, återger en del av torglinjens bebyggelse i Strängnäs på 1820-talet. Den röd/rosa timmerbyggnaden med brädtak till vänster på bilden är en del av den Carlbergska gården och den vitreveterade byggnaden till höger är en del av handlanden Nils Rydbergs gård. Den Carlbergska gården har dörrar, fönster och knutbrädor avfärgade med röd slam- eller oljefärg, medan fasaden i övrigt har en något ljusrödare nyans. Detta bruk har vissa förebilder i de militära boställsförordningarna i likhet med en del bostadsplaner. I Kungl. Majt:s resolution 1684 säges bland annat att endast knutar, dörr- och fönsterfoder skulle rödfärgas på underofficerarnas bostadshus. Naturligtvis får detta inte ses enbart som ett sätt att rangordna boställen efter befälsgrad, utan mera som ett sätt att gradera omsorgen om husen. Falu rödfärg har ju en rötskyddande effekt vid sidan om de estetiska egenskaperna.

25 a. Puts.
Detta hus med skiftesverkstomme som ligger i Kristianstad vid Östra Vallgatan har ursprungligen varit rödslammat, sedan putsat och avfärgat med järnvitriol (fig. 25 a) var det vanligaste fasadmaterialet på bostadshus i område två. I Västergötland och Östsverige förekommer putsade fasader i ungefär varannan stad år 1828.

25 b. I Östsverige är annars blandformer vanliga. Fasadens nedre del, bottenvåningen, består av putsad sten och den övre delen utgörs av rödslammad timmerstomme med eller utan panel. Exemplet hämtat från Biskop Brasks tryckeri i Söderköping.
Foto förf.

Fasaddetaljer

Som framgår av tabell 7 förekommer uppgifter om vissa fasaddetaljer ganska sparsamt i brandförsäkringarna. Den utan jämförelse vanligaste uppgiften gäller fönsterluckor. Endast ett fåtal av landets städer saknar något bostadshus med fönsterluckor.[25] I ungefär en tredjedel av städerna finns exempel på "invändiga fönsterluckor", som var inbyggda i ytterväggen. I några städer, t ex Jönköping, förefaller det som invändiga fönsterluckor var vanligare än utvändiga. Det är också där det är vanligast med inbyggda fönsterluckor som vid behov kunde dras fram ur väggen och skjutas för fönsteröppningen.[26] Denna anordning kan ha tillkommit som ett uttryck för viljan att ge fasaden ett så symmetriskt utseende som möjligt.

I 34 av de 72 städerna återfinns exempel på bostadshus med förstukvistar, eller bislag, som man sade i södra Sverige. Vanligast är förstukvistar i bergslagsstäderna, där de finns i 9 av 12 städer, och i östra Sverige i 14 av 28. Även loftgångar eller svalgångar förekommer i samtliga områden. Det finns ett eller flera hus med loftgång i sju av de östsvenska städerna och i 22 av 72 städer för landet i stort. Vanligast var de i Eksjö och Arboga.

Tabell 7. Byggnadsmaterial i bostadshus. Fasaddetaljer, sammandrag

Variant	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	Tot.
	2	3	4	5	6	7	
62 Frontespis	1	3	–	5	–	–	4
63 Förstukvist, bislag	2	3	4	–	14	2	34
64 Altanvåning	1	–	–	9	–	–	1
65 Loftgång, svale	1	3	3	–	7	2	19
66 Långförstuga	–	–	2	3	–	2	4
70 Fönsterluckor	4	7	11	–	27	6	67
Antal varianter/region	5	4	4	12 3	3	4	–
Antal städer/region	6	8	11	12	28	7	72

Tabellen redovisar antal varianter i förhållande till det totala antalet städer i varje region

26 a. Förstukvist och fönsterluckor.
I kavaljersperspektiv ser vi Grassagården vid Kvarngatan i Strängnäs till vänster. Inne på gården ligger en stor förstukvist. På den andra bilden ser vi att de fönster som vetter mot Kvarngatan har fönsterluckor (fig. 26 b).

26 b. Fönsterluckor finns i nästan alla städer i undersökningsområdet. Förstukvisten på bilden var det enda tegeltäckta byggnadspartiet i gården år 1828. Övriga hus hade torvtak. De gårdar som har förstukvist har i regel också bostadshusets entré förlagd mot gården som nås via ett portlider eller en inkörsport vid gatan. I knappt hälften av städerna finns ett eller flera hus med förstukvistar; 34 av 71 städer. Vanligast är de i bergslagsstäderna, men även i östra Sverige har över hälften minst ett bostadshus med förstukvist.
Foto förf. 1980.

27. Loftgång.
Handelsmannen Tidblads gård i Borås vid Stora Bragegatan år 1916. Mot gården är bostadshusets fasad försedd med både förstukvist och loftgång.
Foto ATA.

28. Tegeltak.
Denna oljemålning föreställande Stora torget i Eksjö omkring 1830 får illustrera den dominerande ställning som teglet hade som takmaterial på bostadshus år 1828. De brutna och valmade taken är alla tegelklädda. De panelade stommarna har den för regionen vanliga något utkragade övervåningen. I östra Sverige är tegeltaken som regel lagda på brädor.
Foto NM.

Tak

Omkring 30 olika slag av taktäckning finns angivna i de genomgångna brandförsäkringarna.[27] Tre typer av tak återfinns i över hälften av de 71 städer som undersökningen omfattar: tegeltak med plåtskoningar (62 av 71), tegeltak på brädor (39 av 71) samt brädtak (34 av 71). Underlaget och sättet att lägga teglet uppvisar flera intressanta regionala variationer som förtjänar att uppmärksammas.

Tegel eller tegel i kombination med plåt är mest frekvent eller lika vanligt som någon annan variant i alla områden. Att lägga teglet på läkt är frekvent i syd- och mellansverige men ej i Norrland. Det förekommer i 18 av 59 städer i nämnda delar av landet. Konstruktionen tegel på brädor är vanligast i norra

Tabell 5. Byggnadsmaterial i bostadshus. Takmaterial, sammandrag.
Tabellen redovisar dels antal varianter i förhållande till det totala antalet städer, dels det totala antalet med resp. variant inom parentes.

Variant	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	
	2	3	4	5	6	7	Tot
24 Tegel, (tegel/plåt)	6	5	10	8	28	5	62
25 Tegel på ribb eller läkt	—	3	4	3	8	—	18
26 Tegel på bräder	3	6	8	6	14	2	39
27 Tegel på trindvirke	—	—	1	—	1	—	2
28 Tegel på näver	—	—	1	2	2	3	8
29 Tegel på torv	—	—	4	1	8	—	13
30 Tegel, glaserat	—	—	1	—	—	—	1
32 Plåt	2	—	2	3	6	—	13
33 Plåt på bräder	—	—	1	2	—	—	3
38 Spån, stickor	—	—	4	3	7	3	17
39 Brädor	1 (2)	2 (1)	4 (26)	7 (12)	15 (35)	5 (21)	34
40 Halm	1	1	3	—	—	—	5
41 Näver	—	—	1	4	—	1	6
42 Näver på takved eller bräder	—	—	1	2	6	5	14
43 Torv på takved eller näver	2 (5)	1 (3)	6 (51)	8 (47)	8 (66)	1 (1)	26
44 Torv på bräder	—	—	—	1	3	—	4
45 Torv	—	—	1	2	2	—	5
46 Vass, su, rör	1	—	—	1	—	—	2
47 Bräder på raft	—	—	1	—	—	—	1
48 Klattersten, finner, sten, slagg	2	—	—	6	2	—	8
49 Skiffer	—	—	3	5	—	—	8
50 Skiffer på bräder	—	—	—	3	—	—	3
Antal varianter/region	8	6	9	8	4	8	/
Antal städer	6	8	11	12	28	7	
Antal gårdar/region ( ).	95	46	167	282	382	156	

Siffror inom parentes anger totalt antal gårdar i varje område med resp. variant.

Halland, Bohuslän och Västergötland, där den finns i 14 av 19 städer. I området nordöstra Skåne, södra Halland, Blekinge, Bergslagen och östra Sverige finns tegel på brädor i hälften av städerna och i Norrland i 2 av 7 städer. Dessa uppgifter kan tyda på att brädtak i ett tidigare skede var det vanligaste takmaterialet i nordöstra Skåne, Blekinge, södra Halland, Västergötland, Bergslagen och östra Sverige. En akvarell föreställande Sigtuna på 1780-talet, där vartenda tak är brädklätt, illustrerar hur vanligt det kan ha varit med denna takbeklädnad i slutet av 1700-talet.

Under alla förhållanden var brädtak näst tegel det mest spridda materialet på bostadshusens tak i östra Sverige, där 15 av 28 städer hade ett eller flera

29. Brädtak.
På denna bild från tiden omkring 1780 föreställande det centrala Sigtuna är samtliga tak brädklädda, till och med rådhusets tak. Stommarna är av liggande opanelat timmer. Man får tänka sig att flera av husen på bilden 1828 hade hunnit få tegeltak och panel. Foto ATA.

bostadshus med brädtak. I Bergslagen och Norrland var brädtak lika vanliga som tegeltak och fanns i 8 av 12, respektive 5 av 7 städer.

Enligt en brandförsäkring från år 1831 bestod ett brädtak i Sigtuna av:

"Dubbla bräder och näfver emellan samt 4 tums breda halfrunda läcktar öfver hwarje fogning.- Taket måladt med Tjära och kimrök och alla fall beslagna med Jernbleck måladt med svart oljefärg...".[28]

Gården ägdes av tapetmålaren C.F. Torsselius, Stockholm, vilket den med stor noggrannhet och materialkännedom upprättade beskrivningen vittnar om.

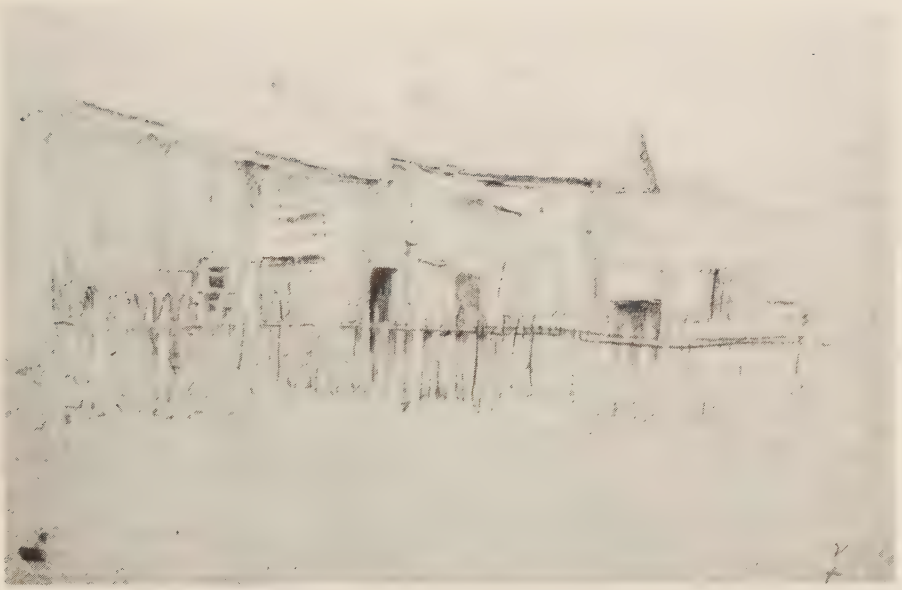

30. Torvtak.
Akvarell av August Malmström omkr. 1860, föreställande gården nr 55–56 i Säter, i hörnet av Åsgatan och Storgatan. Samtliga byggnader har torvtak. Skorstenarna är vitkalkade. Entréerna, som har förstukvistar eller loftgångar, ligger samtliga åt gårdsplanen och har förbindelse med gatan via ett portlider. I östra Sverige och i Bergslagen var grästorv ett av de vanligaste takmaterialen 1828. Det kom senare att bytas ut mot tegel på de flesta håll. I Säter bytte man dock i flera fall från torvtak till plåttak omkring år 1900. Sedan dess har plåttaket behållit sin ställning i staden.
Foto NM.

Andra underlag för tegeltak var trindvirke, näver, torv, spån och plåt. Detta fanns så gott som uteslutande i Västergötland, Bergslagen och östra Sverige.

I de nordsvenska städerna är ett utmärkande drag rikedomen på bostadshus med nävertäckta tak. Nävertak var ovanliga i Västergötland, Bergslagen och östra Sverige och saknades helt i Syd- och Västsverige.

Torvtak är vanligast i Bergslagen och östra Sverige där 8 av 12, respektive 8 av 28 städer har hus med torvtak. Jämför man det totala antalet torvtak med brädtak, är torv vanligare än brädor i alla områden utom Norrland och de sydsvenska städerna.

I Västergötland och östra Sverige är det också vanligt att tegel lagts på torv vilket kan tyda på att torvtäckning varit vanligare i ett tidigare skede. Tekniken förekommer i 8 av 28, respektive 4 av 11 städer. År 1828 var torvtak den mest spridda taktäckningen efter tegeltak i Västergötland och Bergslagen. I Säter fanns torvtaken kvar längre än i andra städer, vilket en gårdsinteriör av

31. Spån- och skiffertak.
Filipstad, från kyrktornet, omkr. l860-70 med skiffer- och spåntak. Förutom något enstaka tegeltak ser vi även ett torvtak i bildens centrum.
Foto NM.

August Malmström från 1860-talet vittnar om. Dessa torvtak verkar ha bytts ut mot plåttak vid sekelskiftet i större utsträckning än i andra städer, där byte till tegel var vanligare.[29] Redan 1828 var dock plåttaken vanligare i Bergslagen än på andra håll, 5 av 12 bergslagsstäder hade ett eller flera hus med plåttak. Plåttak är annars sällsynt, och förekommer inte alls i västra Sverige och Norrland, sparsamt i nordöstra Skåne, Blekinge, södra Halland och Västergötland samt i 6 av 28 städer i östra Sverige.

Ett annat regionalt särdrag för bergslagsstäderna är den rika förekomsten av skiffertak. 5 av 12 städer har sådana tak. Förutom i Bergslagen förekommer skiffertak i de genomgångna brandförsäkringarna bara i Västergötland, där detta material finns i Jönköping, Linköping och Skara.Spåntak förekommer i 17 av 71 städer i landet. Bostadshus med spåntak saknas helt i det skogfattiga Blekinge, nordöstra Skåne, Halland och Bohuslän, medan de förekommer i Västergötland och Norrland där de återfinns i 4 av 11 och i 3 av 7 städer. Spån är inte så vanligt i östra Sverige, där 7 av 28 städer har dylika tak. Klattersten eller s k finner på tak är mest spritt i Bergslagen, med exempel i 6 av 12 städer. Materialet finns också sparsamt företrätt i södra Halland, Blekinge och östra

32. Halmtak.
På denna bild från Falkenberg 1860 ser vi att även halmtaken utgjorde ett markant inslag i stadsbilden. Denna var på det stora hela präglad av en blandning av olika byggnadsmaterial med hus i skiftesverk, korsvirke och liggtimmer. Halmtaken lades på rafter och läkt som dymlades fast i takstolarna. Vid nocken hölls de tätt bundna halmknippena samman av kluvna stockar, s.k. ryggträn.
Foto NM.

Sverige. Halmtak förekommer sparsamt på de försäkrade gårdarna i nordöstra Skåne, Blekinge, Halland, Bohuslän.

Vissa takmaterial finns bara representerade i några enstaka gårdar. Som exempel kan nämnas: ett papptak bestruket med en blandning av tjära och grafit samt ett tak klätt med slaggsten (nr 1996), återfinns i Falun. Ett tak täckt med holländskt glaserat tegel fanns i Norrköping. I Norrköping finns också flera hus med tak av fogstruket tegel, något som i regel förknippas med södra Sverige. Rent allmänt kan tilläggas att brandförsäkringarna sällan anger om teglet är fogstruket. Det hör i regel tekniskt samman med tegel lagt på rafter och läkt. Brädtak med brutet takfall är mycket sällsynt och har endast påträffats i två städer: Hedemora (förs. 2172) och i Härnösand (förs. 509).

Takdetaljer

I brandförsäkringarna anges ofta vilket material skorstenar är gjorda av och om bostadshuset är försett med vindskupor. Däremot anges nästan aldrig olika takkonstruktioner.

Tegelskorstenar är vanligast förekommande. Andra material som plåtklädda skorstenar förekommer lika ofta som putsade skorstenar av tegel i östra Sverige. I Bergslagen är skorstenar av gjutjärn och plåt lika vanliga som de av tegel, där de finns spridda i fem av 12 städer.

Skorstenar av gråsten och skiffer förekommer i två bergslagsstäder, i övrigt inte alls. Täljstensskorstenar är det näst vanligaste materialet i Västergötland, representerat i 5 av 11 städer. Materialet förekommer också i 2 bergslagsstäder, men saknas i andra delar av landet. Brädklädda skorstenar finns i två östsvenska städer.

Tabell 6. Byggnadsmaterial i bostadshus. Takdetaljer, sammandrag
Tabellen redovisar antal varianter i förhållande till det totala antalet städer i varje region

Variant	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	
	2	3	4	5	6	7	Tot.
52 Tegel, skorsten	3	2	7	8	12	3	35
53 Plåt, skorsten	1	–	4	5	12	2	24
54 Gjutjärn, skorsten	1	–	2	5	3	–	11
55 Gråsten, finner, klink, klatters., skorsten	–	–	2	2	–	–	4
56 Skiffer, skorsten	–	–	2	–	1	–	3
57 Täljsten, skorsten	–	–	5	2	–	–	7
59 Vindskupor	1	1	4	6	13	1	26
60 Blindskorsten, bräder, skorsten	–	–	–	–	2	–	2
Antal varianter/region	4	2	7	6	6	3	/
Antal städer/region	6	8	11	12	28	7	72

34. Täljstensskorstenar.
På denna bild av Lidköping i fågelperspektiv ser vi att flera av hustaken prydes av skorstenar i täljsten, något som är särpräglande för städerna Ulricehamn, Borås, Falköping, Lidköping, Skara, Skövde, Nora och Ulricehamn.
Foto ATA, Rudolf Barlach 1905.

Vindskupor uppträder i ungefär hälften av städerna i Bergslagen och i östra Sverige. I andra delar av landet förekommer de mera sparsamt.

Av tabell 6 ser vi att mätt i antalet skilda tak- och skorstensmaterial/tekniker är skillnaden stor mellan västra Sverige och Norrland som har få varianter i förhållande till det övriga landet. En förklaring kan vara att i det sistnämnda fallet ligger en stor del av städerna i kustregionen, vilket underlättade transporten av framförallt taktegel i den mån tegelbruk saknades på orten. Detta kan i sin tur ha bidragit till att hålla antalet varianter nere.

Fast inredning

För ordnande av data om bostadshusets fasta inredning har använts samma regionindelning av Sverige som i det föregående.[30]

35. Karta 26 Bostadshusets interiör. Väggbeklädnad. Spridning.

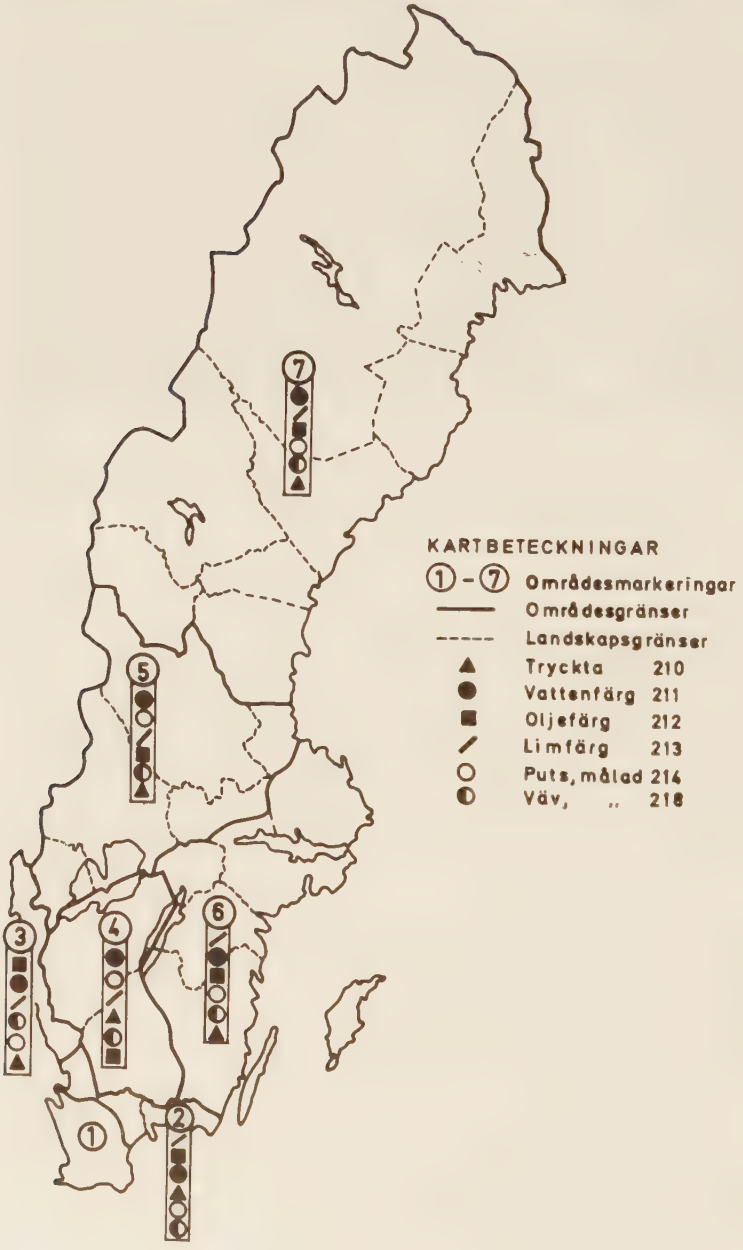

Tabell 11. Fast inredning i bostadshus. Golv, väggar och tak, sammandrag.
Tabellen redovisar det totala antalet varianter fördelat på regionen.

Varianter	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland, n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	
	2	3	4	5	6	7	Tot.
210 Tapeter, tryckta	13	4	24	7	20	12	80
211 Tapeter, vattenfärg	12	13	86	114	95	33	353
212 Tapeter, oljefärg	17	18	29	48	60	19	191
213 Tapeter, limfärgsmålade	37	21	47	28	109	17	259
214 Puts, målad	10	9	38	58	72	20	207
215 Målad tak	11	9	16	15	30	12	93
217 Gips tak	2	2	1	3	10	4	22
219 Reveterat tak	7	4	4	18	33	4	70
220 Målat golv	–	–	–	2	1	1*	4
Antal städer/region	10	2	11	17	27	13	80
Antal gårdar/region	6	8	11	12	28	7	72
	95	46	167	289	382	156	1 135

* Gävle

Av tabell 11 framgår att påträffad väggbeklädnad förekommer i samtliga områden, men med skiftande frekvens.[31] I landet som helhet är vattenfärgsmålade tapeter vanligast. Därpå följer limfärgsmålad, putsad vägg som målats med kalkfärg, oljefärgsmålad tapet, oljemålad och vävspänd tapet samt slutligen tryckta tapeter. Taget områdesvis är följande väggbeklädnader de vanligaste:

Nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland	Limfärgstapet
Norra Halland och Bohuslän	”
Nordvästra Småland och Västergötland	Vatterfärgstapet
Bergslagen	”
Östra Sverige	Limfärgstapet
Norrland	Vattenfärgstapet

Uppgifter om innertakens utseende är knapphändiga i brandförsäkringarna. De varianter som omtalas är målade och reveterade tak och gipstak.[32] Vanligast är limfärgsmålade tak. Pappspända tak förekommer inte i det genomgångna materialet. I ungefär 10 % av de undersökta gårdarna förekommer ett eller flera mönstermålade golv. Sannolikt var mönstermålade golv en ersättning för de mönstrade mattor som var på modet under 1820-talet.[33]

Fönster anges vanligen med begreppet "fensterluft större" respektive "... mindre".[34] Ett större fönster var 90x120 cm och ett mindre 90x70 cm.[35] Ibland förekommer uppgifter om fönster som har rutor lagda i trådbly eller kitt, glasets färg och om det finns smidda beslag på bågarna samt om dessa är målade.[36] Innanfönster är ovanliga och anges särskilt i de fall de förekommer.[37] Till den fasta inredningen hörde även invändiga eller infällda fönsterluckor.

Bland eldstäderna är den glaserade kakelugnen den vanligaste typen av värmekälla i bostadsrum. Därefter följer tegelkakelugn, kammar/salsspisar, porslins-, järn-, täljstens- och oglaserade kakelugnar. I mellan 10 och 12 % av de undersökta anläggningarna finns olika eldstäder som har anknytning till ägarens näringsfång.

Till de dyrbaraste delarna av den fasta inredningen hörde innerdörrarna; ett par helfranska dörrar kostade lika mycket som en kakelugn av järn eller som två av tegel.[38] De var därför mycket sällsynta. De vanligast förekommande dörrarna är dubbla och enkla halvfranska med två till fyra fyllningar. De skilda typerna fördelar sig relativt jämnt över hela landet.

Väggbeklädnad.

Tryckta tapeter är ovanliga; de har påträffats i 85 av 1.135 gårdar. I nordöstra Skåne, södra Halland, Blekinge och Västergötland är det dock något vanligare med tryckta tapeter. Det finns där i 13 av 95, respektive 24 av 167 försäkrade gårdar, främst belägna i Karlshamn, Växjö, Jönköping och Borås. Detta kan hänga ihop med att tillverkningen av tryckta tapeter tidigt kom till stånd i Jönköping och Borås.[39]

Vattenfärgsmålade tapeter uppges till försäkring i drygt 30 % av samtliga bostadshus. Av tabell 11 framgår det att denna typ av tapet är vanligast i område fyra, fem och sju, där 45 %, 25 % och 30 % av gårdarna har ett eller flera rum med denna väggbeklädnad. I nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland samt östra Sverige är limfärgsmålade tapeter vanligast. Där har 45 %, respektive 25 % av gårdarna denna tapettyp, medan vattenfärgstapeter kommer på andra och tredje plats.

Oljemålade papperstapeter finns i knappt hälften av gårdarna i Västsverige och är vanligast där och näst vanligast i nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland där de finns i omkring 20 % av anläggningarna.

Målade och vävspända väggfält förekommer i drygt 10 % av de försäkrade bostadshusen. De är vanligast i östra Sverige, men vävspända väggmålningar finns i drygt 15 % av gårdarna. Målade och vävspända tapeter är ju annars vanligare i slott och herrgårdar än i mera borgerliga småstadsmiljöer.

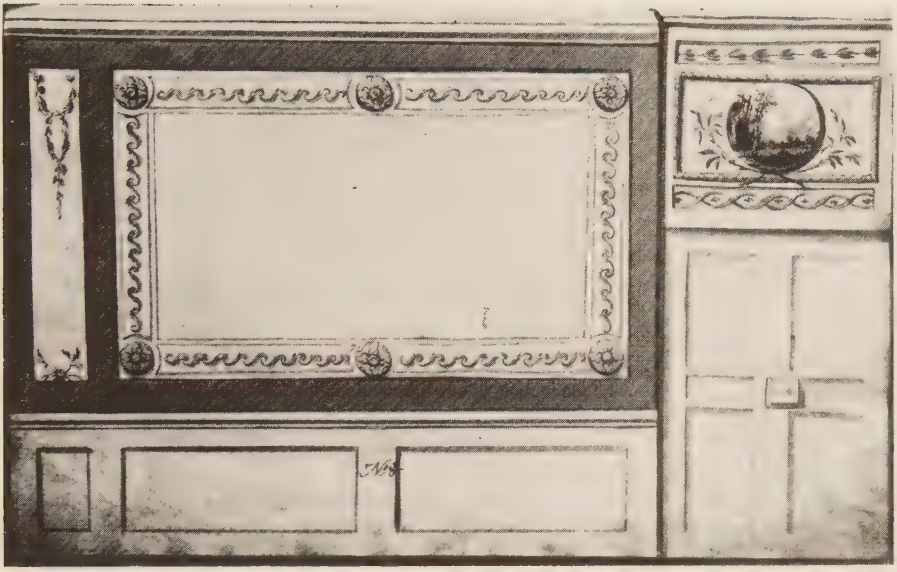

36. Vattenfärgsmålad papperstapet.
Exempel på den vanligaste typen av tapet år 1828 har hämtats ur C.F. Torsselius mönsterbok. Torsselius var verksam i Stockholm 1795-1836. Han hade många gesäller från landsortsstäderna. Han framställde både tryckta och målade tapeter. Bilden återger nr 8 i mönsterboken.
Väggens ramverk och båda fältens dekoration är i rött i olika nyanser. Ramarna kring bårdmönstret samt skuggningarna i grått. Dörröverstycket och bottnen pappersvit, skuggat med grått.
Foto NM.

Putsade och målade väggfält återfinns i mer än 200 av totalt 1 135 gårdar; över 20 % av gårdarna i Västergötland och Norrland har putsade väggar i bostadsrummen. I några enstaka gårdar förekommer gyllenläderstapeter (Söderköping) och boaserade väggfält (Karlstad).[40]

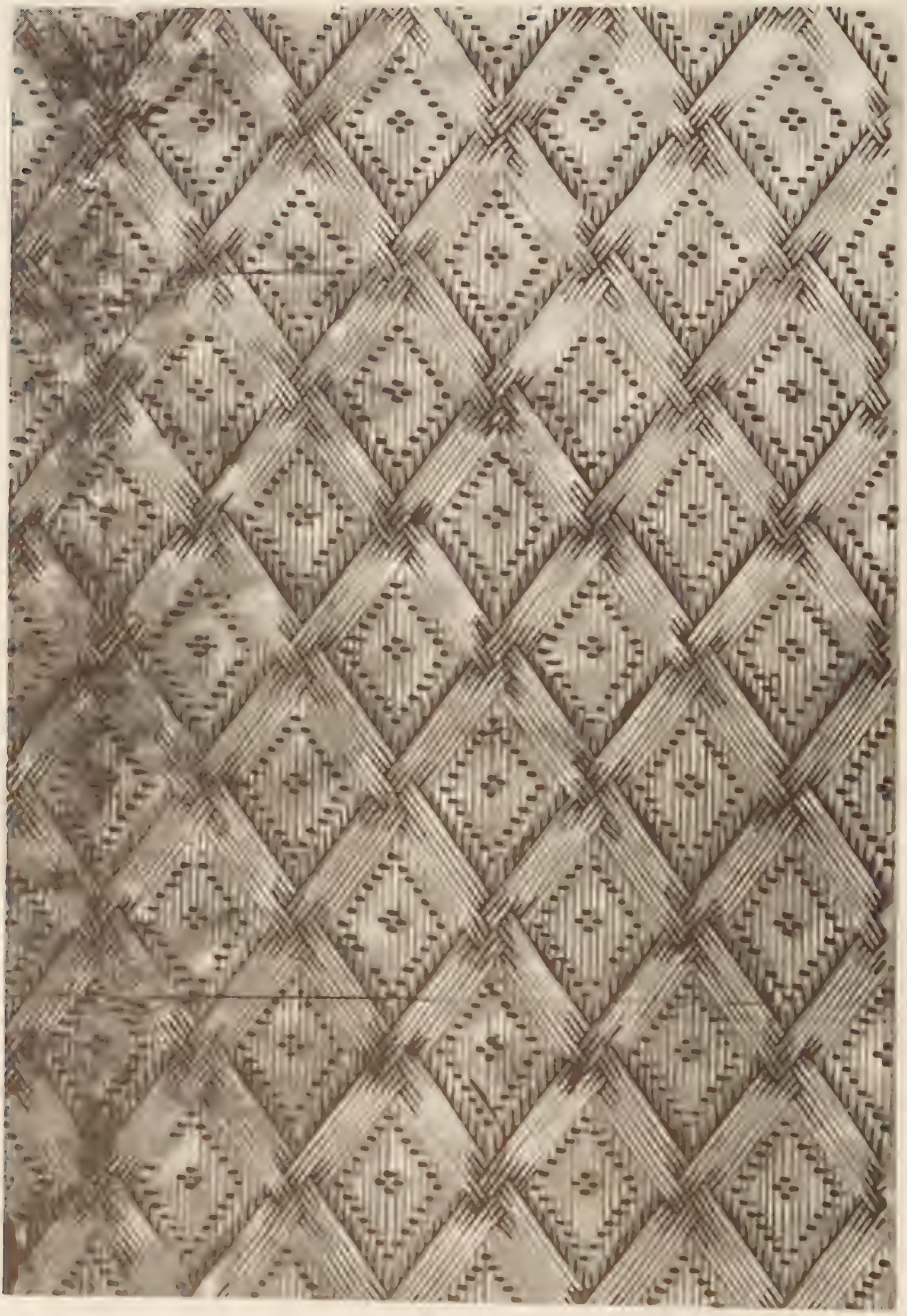

37. Tryckta tapeter.
Den här tryckta, diagonalmönstrade tapeten tillverkades av C.F. Torsselius 1820. Vådmönster i rött, grönt och gråvitt mot rosa fond. Tapeten tryckt i ark.
Foto NM.

Golv och tak

I regel ges bostadshusets golv och tak en summarisk beskrivning "Golv och tak av plank" är det vanliga, ofta kompletterat med uppgiften att taket är vitlimmat. En mindre del av de försäkrade gårdarna hade dock en mera påkostad ytbehandling av golv och tak. Det förekommer tak med målade mönster och motiv, reveterade tak och gipstak. En liten grupp byggnader i varje region hade målade, sannolikt schablonmönstrade brädgolv.

Reveterade tak förekommer bara i bergslagsstäderna samt i Gävle bland de gårdar som försäkrades år 1828. Gipstaken återfinns i de fåtaliga bostadshusen av sten eller tegel, där de är legio. Målade golv är annars den vanligaste extravagansen vid sidan om tapeter i bostadshus av trä. Ifråga om dessa inredningsdetaljer föreligger vissa regionala skillnader.

Målade golv är vanligast i Bergslagen [41], men förekommer också i Norrland. I inget området finns emellertid målade golv eller gipstak i mer än 10 % av de försäkrade gårdarna.

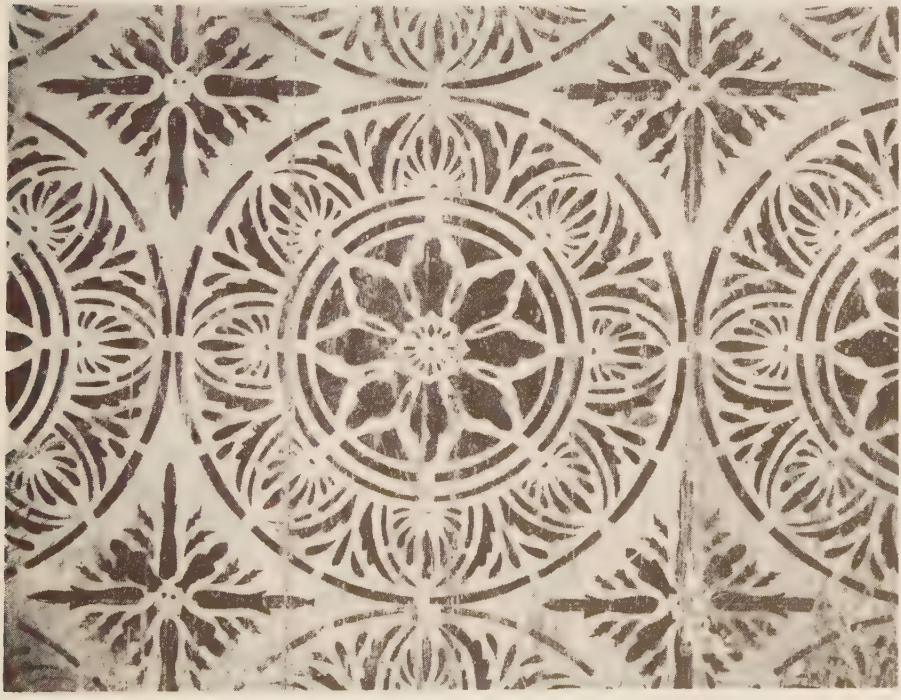

38. Målat golv.
Ungefär 10 % av de försäkrade gårdarna hade ett eller flera målade golv. Få golv av detta slag är bevarade idag.
På bilden spår av schablonmålat golv i Geijersgården, Övre Slottsgatan 2, Uppsala. Rödbrunt mönster mot mörkt gul botten. Sannolikt från omkring 1830.
Foto NM.

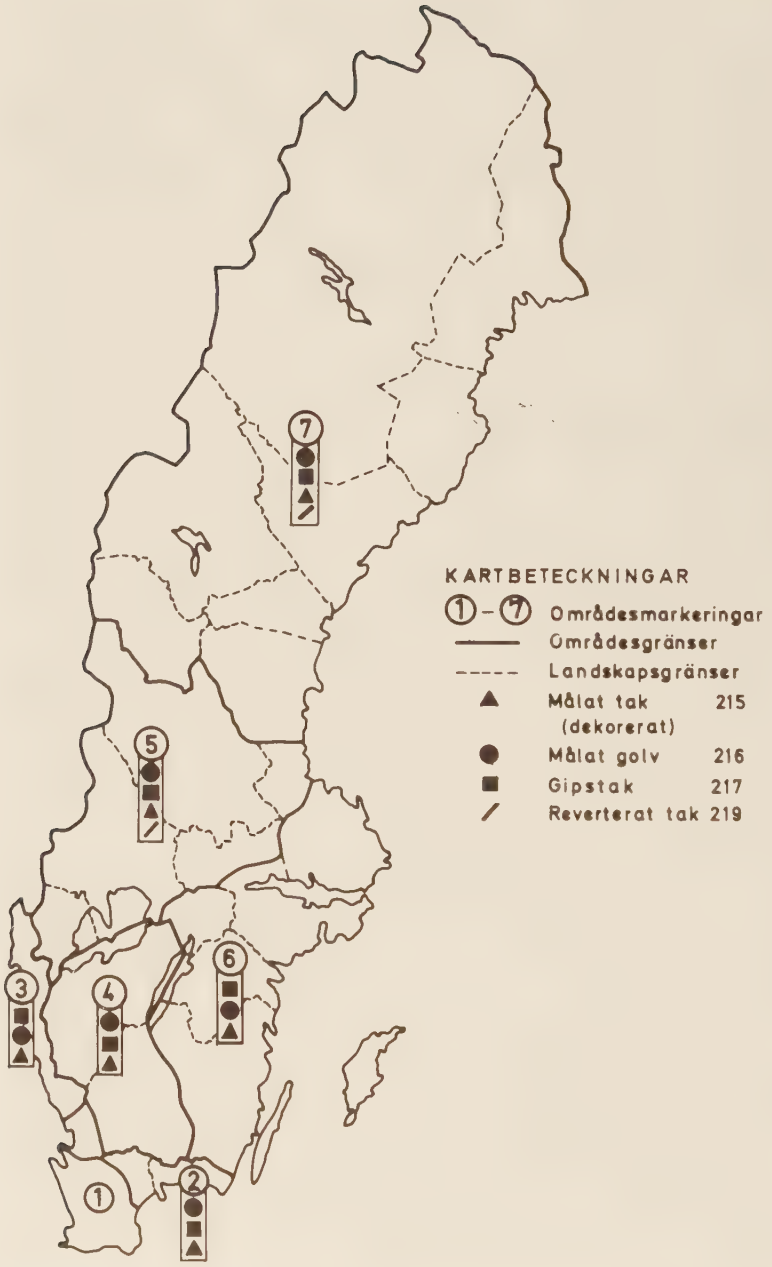

39. Karta 27. Bostadshusets interiör. Målade golv och tak.
Symbolerna för det mest frekventa materialet ligger närmast områdesbeteckningen.

40. Eldstad med anknytning till ägarens näringsfång.
På bilden ser vi en interiör från brygghuset i Skottsbergska gården i Karlshamn. Brygghuset var ofta även bostad. I anslutning till den stora köksspisen står två bryggkar som använts vid ölframställning och bykning.
Foto NM.

Eldstäder

Tio olika typer av eldstäder har påträffats bland de brandförsäkrade gårdarna: Kakelugnar av tegel, oglaserade och glaserade porslinskakelugnar och dito av järn samt täljsten, kammar- och salsspisar, bakugnar, bryggpannor, eldstäder med anknytning till näringsfång.[42]

Bland det bestånd av eldstäder som redovisas i 1828 års brandförsäkringar intar den glaserade kakelugnen en särställning. Av 1.135 anläggningar hade 704 stadsgårdar en eller flera kakelugnar av detta slag. Det finns bakugnar och bryggpannor i 536, respektive 246 gårdar. Tegelkakelugnar fanns i 239 anläggningar. Därnäst följer kammar- eller salsspisar i 214 bostadshus.

Studerar vi de regionala variationerna i fråga om spridning och frekvens vad gäller eldstadstyper kan vi bortse från den glaserade kakelugnen och studera de andra varianterna. Den oglaserade kakelugnen förekommer i 9 % av gårdarna i Bergslagen och östra Sverige, i övrigt är den sällsynt. Tegelkakelugnar är vanliga, det vill säga att de förekommer i 35 % av anläggningarna i

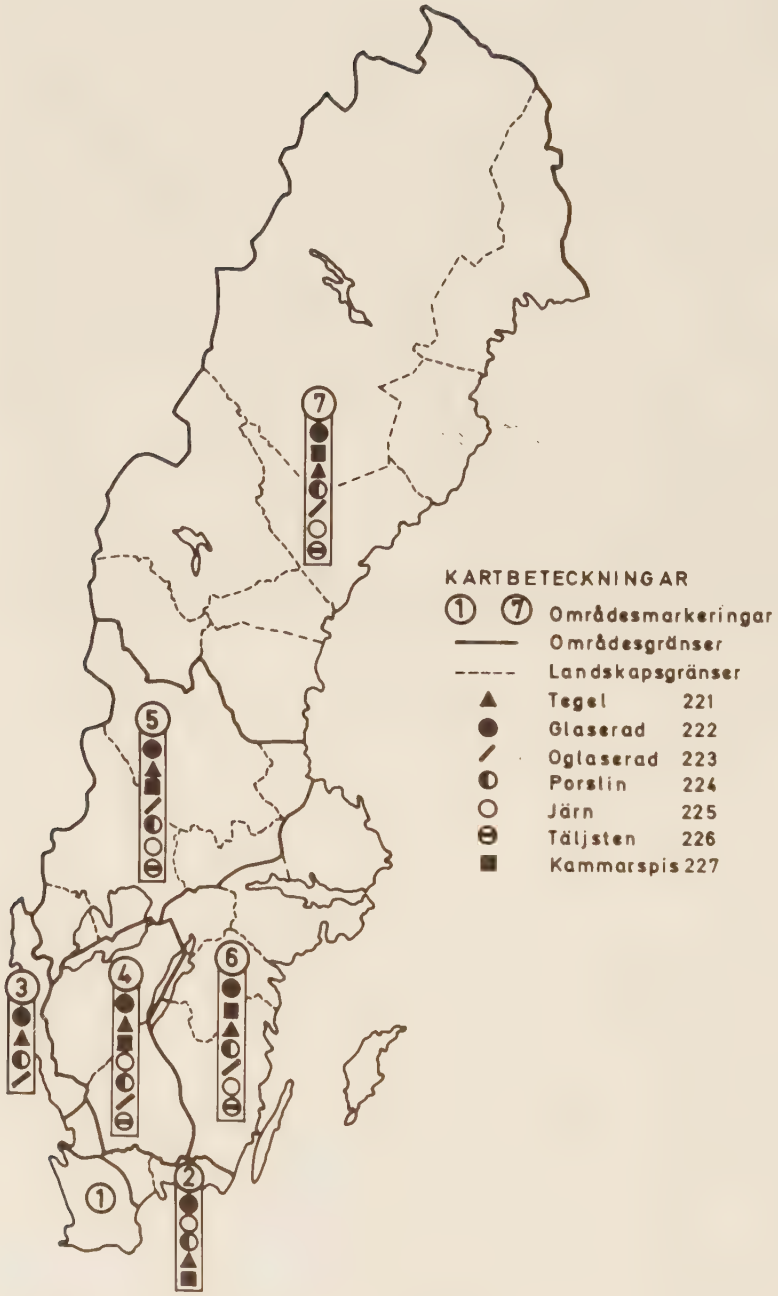

33. Karta 28. Bostadshusets interiör. Eldstäder.
Symboler för det mest frekventa materialet ligger narmast områdesbeteckningen.

Tabell 12. Fast inredning i bostadshus. Eldstäder, sammandrag.

Tabellen redovisar antal varianter i förhållande till det totala antalet städer i varje region.

Varianter	Områden						
	N.Ö. Skåne, Blekinge, s. Halland	N. Halland, Bohuslän	Västergötland n.v. Småland	Bergslagen	Östra Sverige	Norrland	Tot.
	2	3	4	5	6	7	
221 Kakelugn, tegel/lera	10	15	73	38	62	18	216
222 Kakelugn, glaserad	162	35	147	154	279	84	761
223 Kakelugn, oglaserad	–	–	4	8	32	2	46
224 Kakelugn, porslin	18	7	14	20	50	16	125
225 Kakelugn, järn	19	–	34	13	9	1	76
226 Kakelugn, täljsten	1	–	3	4	1	1	10
227 Kammar/salsspis	2	–	48	32	77	26	185
228 Bakugn	29	29	131	123	187	44	543
229 Bryggpannor	20	10	54	33	66	29	212
230 Eldstad, närings-anknytning	7	5	4	8	15	3	42
231 Eldstad, ospecifierad	8	3	3	10	15	6	45
Antal städer/region	6	8	11	12	28	7	72
Antal gårdar/region	95	46	167	289	382	156	1 135

västra Sverige och Västergötland och är mindre vanliga i övriga områden (ca 15 %). Porslinskakelugnar finns i över 20 % av anläggningarna i nordöstra Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän samt i över 10 % av gårdarna i östra Sverige. I övriga områden är mindre än 10 % av gårdarna utrustade med de dyra porslinsugnarna. Järnkakelugnar återfinns i mer än tre gårdar i Karlshamn, Sölvesborg, Kristianstad, Laholm, Växjö, Borås, Filipstad och Lindesberg. Täljstenskakelugnar är mycket sällsynta. Enstaka exemplar har påträffats i område fyra till sju.

Kammar- eller salsspisar saknas nästan helt i nordöstra Skåne, Blekinge, Halland och Bohuslän, medan över 30 % av bostadshusen i östra Sverige hade en eller flera eldstäder av detta slag.

Bostadshusets plantyper en översikt

Till skillnad från de andra byggnaderna i en stadsgård har bostadshuset en varierad planlösning som förtjänar en särskild behandling. Vid genomgången av brandförsäkringarna har det inte varit möjligt att med rimlig tidsåtgång rekonstruera de försäkrade gårdarnas planlösningar. Istället har jag valt att gå igenom en del av de bostadshus som varit föremål för uppmätningar genom Nordiska museets stadsundersökningar.[1]

Byggherrens krav på olika rumsfunktioner i bostadshuset, kanske kombinerat med en oregelbunden tomtfigur, är de faktorer som i första hand verkar ha styrt valet av planlösning för bostadshuset. Dessa olika faktorer är de främsta skälen till att ett mycket stort antal av de studerade planerna inte har kunnat föras till någon avgränsad plantyp. Valet av byggnadsmaterial kan också påverka planlösningarna. Byggnader i fackverkskonstruktion, till exempel korsvirke, kan varieras i betydligt större utsträckning än byggnader med stomme av liggande timmer.

Många plantyper förekommer parallellt på landsbygden och i staden, t ex parstugan och enkelstugan. Andra har en mera uttalad urban särprägel. Som exempel på det sistnämnda skall i första hand nämnas trerumsplanen och kedjerumsplanen. Främsta skälet till dessa planformers uppkomst är att tomterna i staden i regel var trängre än på landet, vilket nödvändiggjorde ett maximalt markutnyttjande. Trerumsplanen hör som regel samman med att byggnaden ligger i ett hörn av tomten. Rummen ligger efter varandra i en vinkel vid ett gatuhörn. Det fjärde rummet är som regel en förstuga. Även tomter i gott läge kan ha rummen ordnade i en fil utmed tomtgränsen; oftast hör dock kedjerumsplanen samman med stadsgårdar med långsmala, avsides belägna tomter. Enkelstugans plan bestod ursprungligen till 2/3-delar av stugan som även fungerade som kök och till 1/3-del av förstuga samt en kammare utan eldstad.[2]

Enkelstugan förekommer också med kök i stället för kammare och med sidolagda kammare.[3] Dessa lades på stugans ena kortsida medan förstuga och kök lades på den andra kortsidan.

Tvårumsplanen är vanligast i bostadshus som vänder ena gaveln mot gatan och delar byggnadskroppen i två lika stora rektanglar med entrén på långsidan nära den ena gaveln. Spismuren låg som regel mitt på skiljeväggen. Vissa äldre hus har eldstaden i det ena hörnet av byggnadskroppen.[4]

Parstugan med eller utan sidolagda kammare består av ett smalt mittparti med förstuga och kök innanför, samt två lika stora stugor på vardera sidan om detta mittparti. Båda stugorna upptar hela husets bredd.[5] Den ena stugan, dagligstugan, hade ibland samma funktion som enkelstugans. Den andra

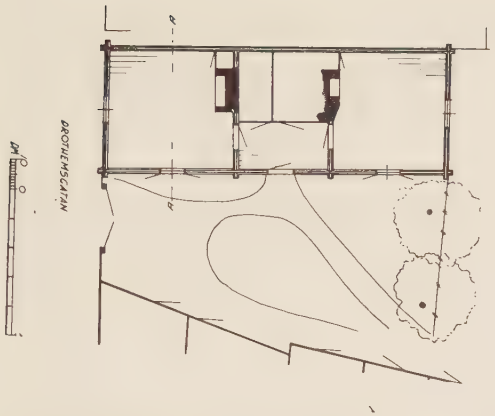

41 a. Parstuga. Drotshemsgatan, Kv. Ryggåsstugan, Söderköping.

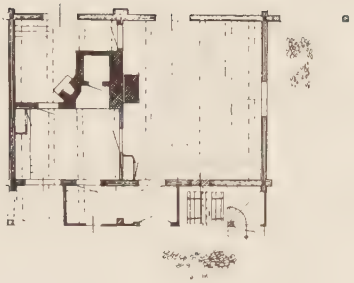

41 b. Enkelstuga. Ö. Kyrkogatan, N. kv. 90, Västervik.

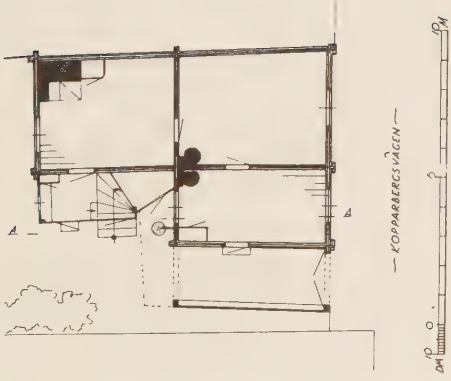

41 c. Trerumsplan. Kopparbergsvägen, Kv. Loke 6, Västervik.

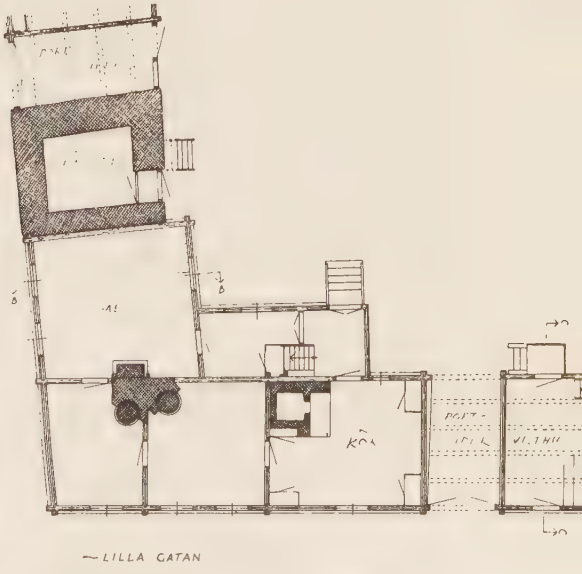

41 d. Kedjerumsplan. Lilla gatan. Kv. Bisittaren, Torshälla.

stugan stod i regel oeldad och användes som finrum.

I större borgarhus och i mindre herrgårdar på landsbygden blev den sexdelade planen vanlig under 1700-talet. Typen karakteriseras av en starkt betonad mittaxel och en i övrigt symmetriskt upplagd plan.[6]

Den fyrdelade planen bygger på en kvadratisk grundplan som delas upp i fyra lika stora delar; ett likarmat kors som är inskrivet i en kvadrat med en centralt placerad murstock.[7] Planen är särskilt vanlig i byggnader uppförda omkring år 1800.[8] Trapphuset ligger tillsammans med förstugan i ett av kvadratens hörn eller följer den ena korsarmen.

Genom en s.k. långförstuga kunde två byggnadskroppar med fyrdelade planer sammankopplas. Exempel på detta är t.ex. det år 1766 uppförda bostadshuset på den s.k. Skottbergska gården i Karlshamn.[9] Bostadshuset fick där entré både från gården och gatan, den ena delen av byggnadskroppen kunde upplåtas för domestika funktioner och den andra till bostad. Lundberg beskriver denna hustyp som "Blekingestugan", men typen är spridd till långt fler områden än södra Sverige. Bostadshus med långförstuga förekommer i Alingsås, Eksjö, Karlshamn, Arboga, Kristianstad, Härnösand, Gävle, Ystad, Visby och Vimmerby.[10]

Förutom terrängförhållanden och tomtens mått har förändrad användning varit upphov till många varianter av de ovan beskrivna plantyperna. Under den senare delen av 1800-talet blev det vanligt att inreda det eldstadsförsedda brygghuset till bostadshus som en konsekvens av husbehovsbränningens upphörande och de stigande befolkningstalen.

Direkta förebilder till bostadshusens plantyper är svåra att finna och bevarade ritningar är mycket sällsynta för den här typen av byggnader. Emellertid utgör de boställsplaner som utarbetades inom ramen för indelningsverkets "grundmodul" för olika varianter av de beskrivna planerna.[11] Sålunda återfinns en enkelstuga med sidolagda kammare och särskilt kök i Erik Dahlberghs "Normalplan för Löjtnanter och Kornetter", fig. 43 a. Denna plan från 1684 har sedan bland annat användts i Strängnäs, Grassagården, fig. 43 b och i Arboga, Bergquistska gården, fig. 43 c. Planen är emellertid äldre än Erik Dahlberghs boställsplaner och finns dokumenterad i den ritning som utfördes av timmermansåldermannen Anders Andersson i Stockholm år 1665. Den återger en byggnad som fram till sekelskiftet stod i kv. Göta Ark i Stockholm.[12]

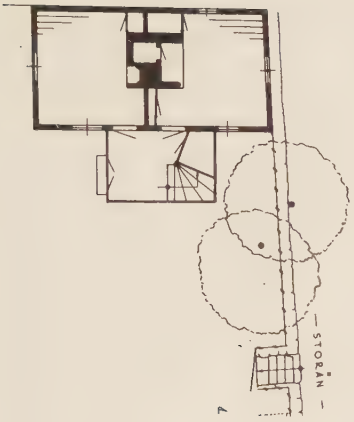

42 a. Tvårumsplan. Smedjegatan, Kv. Pokalen. Norrköping.

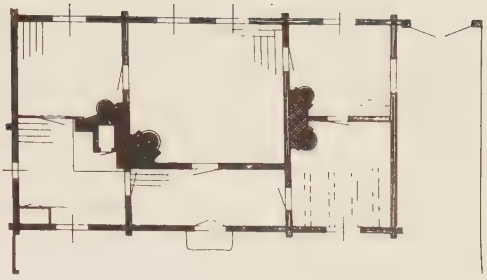

42 b. Sexdelad plan. Ö. Kyrkogatan, Kv. 71, Västervik.

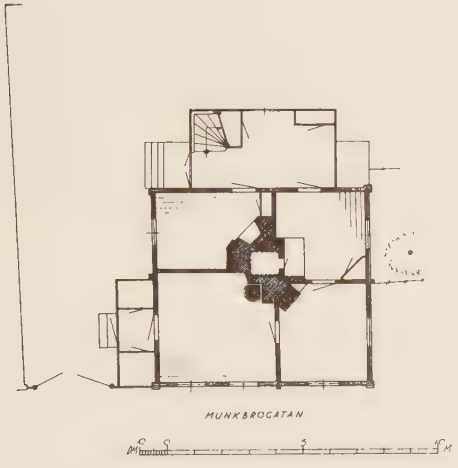

42 c. Fyrdelad plan. Munkbrogatan, Kv. Lejonet, Söderköping.

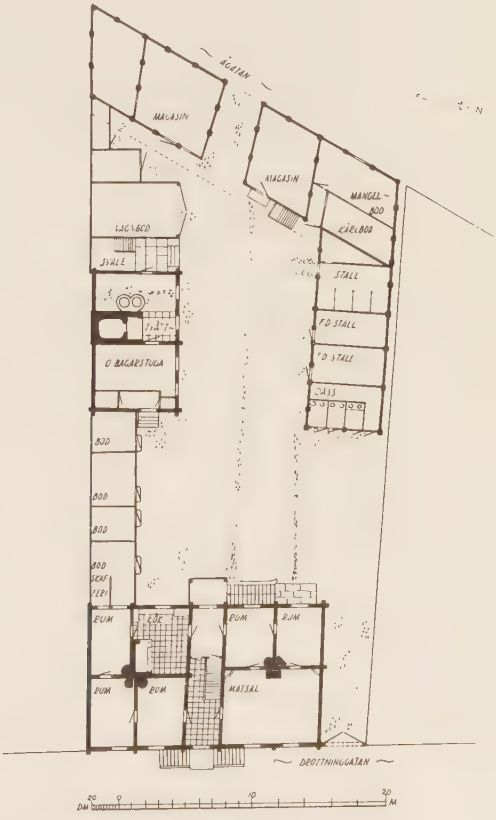

42 d. Varianter på den fyrdelade planen med långförstuga i Skottbergska gården, Drottninggatan, Karlshamn.

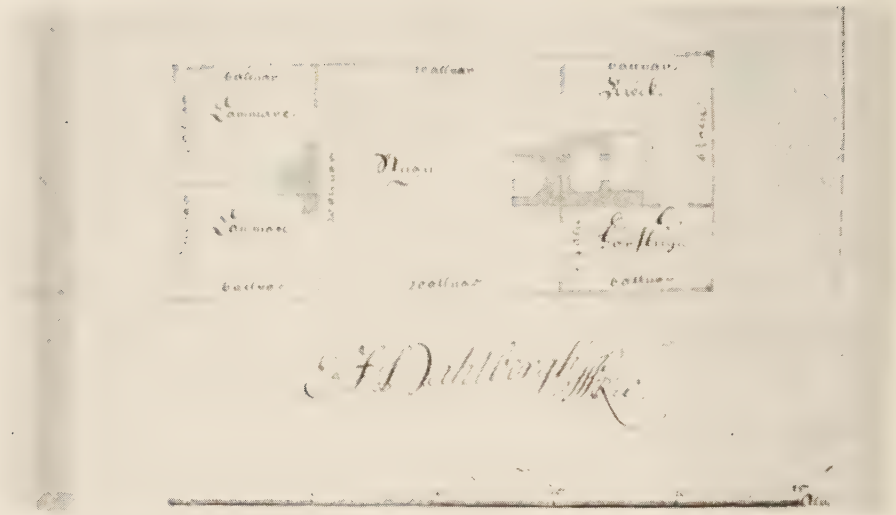

43 a-c. Militära boställsplanera) "Normalplan för löjtnanter och kornetter, Erik Dahlberg 1684.

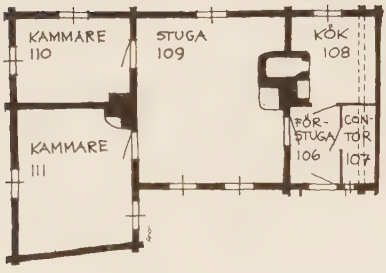

b) Västra bostadslängan, Grassagården, Strängnäs.

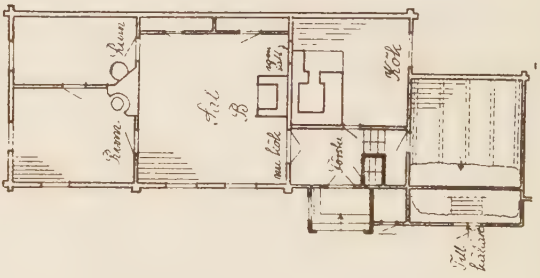

c) Bergquistska gården, Arboga. Foto Krigsarkivet, NM, Strängnäs museum.

Uthusen som byggnadstyp

På grund av tekniska orsaker har data om uthusens konstruktion och material inte omfattats vid genomgången av brandförsäkringarna.

Saluboden

Som redan nämnts i samband med redogörelsen för bostadshusets användning låg år 1828 handelsmannens bod vanligen i bostadshusets bottenvåning med särskild ingång från gatan. Ett rum kunde vara inrett som försäljningslokal med "lådfackter och hyllor", medan ett rum var magasin och kontor. Det framgår av tabell 9 att detta var regel med få undantag.[1] Av dessa 45 salubodar låg några i ett fristående hus på gården och i sällsynta fall var de fristående hus på egen tomt utanför den egentliga handelsgården. Man kan därför tala om tre slag av salubodar i den förindustriella staden 1) Salubodar med egna tomter 2) Fristående salubodar i stadsgården 3) Salubodar i stadsgårdens bostadshus

Den fristående saluboden, på egen tomt eller i stadsgården, var vanligen en timrad byggnad i två våningar med två rum på vardera planet, ibland med

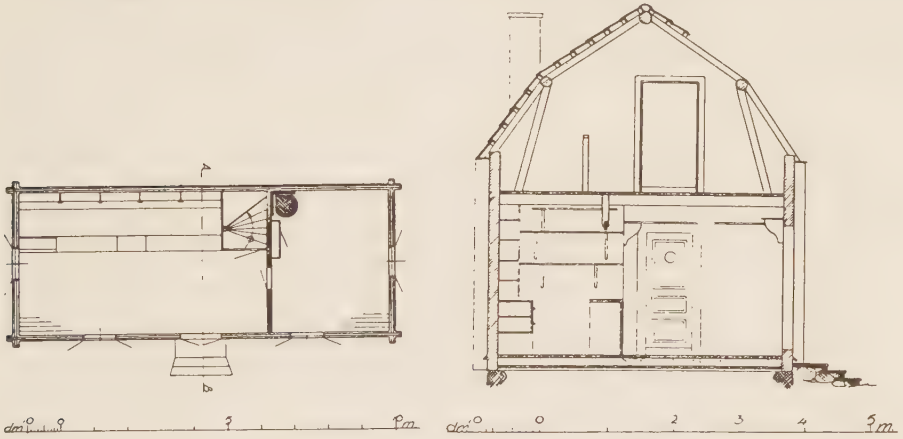

45. Fristående salubod på egen tomt.
Den f.d. Götherströmska handelsboden i Pataholm är sannolikt uppförd på 1790-talet. Den liknar beskrivningar av fristående salubodar från 1828 på egna tomter och får här illustrera denna byggnadstyp. Byggnaden, 11x5 meter, är brädklädd, rödmålad med vita knutar under brutet, tegelklätt tak. Bottenvåningen är uppdelad på bod och bodkammare med kakelugn samt trappa upp till vinden. Boden har dörr och ett fönster ut mot den stenlagda gatan. I boden finns disk och hyllinredning bevarad samt en s k "boddrake" på vilken en del av sortimentet hängdes upp. I bodkammaren höll boddrängen till och där intog kunderna också sin medhavda matsäck. På granntomten låg handelsmannens bostadshus. Bakom saluboden låg tre förrådsbodar och ett avträde.
Uppmätning Nordiska museets stadsundersökningar 1933.

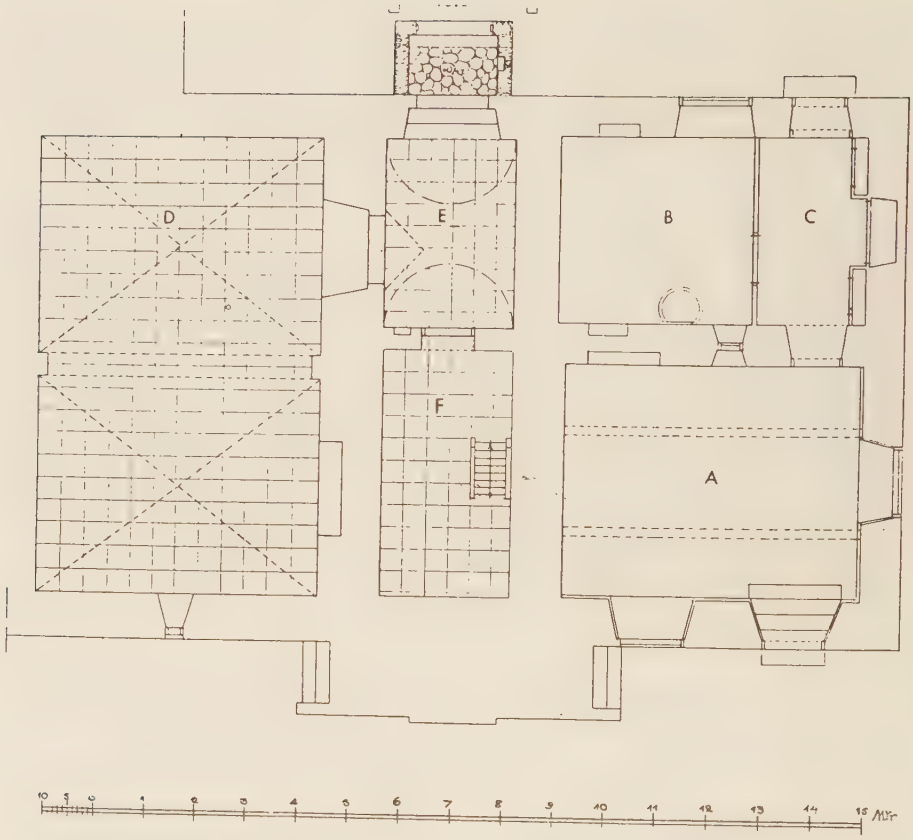

46. Salubod i stadsgårdens bostadshus.
Vid Drottninggatan i Karlshamn ligger den s.k. Skottbergska gården som uppfördes år 1766. Den brandförsäkrades år 1828. I den tegelvälvda källaren upptar handelsboden tre rum, som man når via en halvtrappa från gatuplanet. Handelsboden är inredd med en disk, lådor och hyllor som sannolikt härstammar från 1700-talets andra hälft. I bodkammaren finns en kakelugn och två i muren infällda skåp, varav ett med järndörr, som troligen använts som kassaskåp. Källaren, d–f, användes för förvaring av färskvaror.
Uppmätning Nordiska museets stadsundersökningar.

magasin på vinden, ibland med övernattningsrum för bönderna. I den lilla köpingen Pataholm har bevarats ett prov på salubod på egen tomt, och i Skottbergska gården i Karlshamn har vi ett exempel på salubod i bostadshuset. Tillsammans med en gatubild från Strängnäs illustrerar de salubodens olika lägen.[2] På en bild föreställande Hovrättstorget i Jönköping omkr. 1870, ser vi en rad marknadsbodar som hyrdes ut av staden under de större marknaderna. Då det inte var marknad förvarades bodarna på annat håll.[3] Marknadsboden i städerna synes inte varit av samma permanenta slag som bodarna vid landsbygdens marknadsplatser.[4] De har därför inte här betraktats som

44. Marknadsbodar.
Bilden föreställer några marknadsbodar på Hovrättstorget i Jönköping omkr. 1860. Dessa bodar monterades upp vid varje marknad och borttogs dessemellan av staden som ägde dem och hyrde ut dem vid marknader.
Foto Jönköpings läns museum.

salubodar på egna tomter och förekommer inte i brandförsäkringshandlingarna. Skillnaden mellan marknadsbod och salubod kan dock vara liten. I det förra fallet rör det sig om en byggnad uppförd för periodiskt förekommande handel, i det senare fallet handel av mera permanent slag.[5] Terminologin utgår här från brandförsäkringarnas uppgifter och resonemanget kan därför inte utvecklas på det sätt som skildras i Svensk stad.[6] Ett annat exempel motsäger emellertid den nyss skisserade skillnaden mellan marknadsbodar och salubodar. På Rådhustorget i Söderköping,[7] fanns nämligen ännu en bit in på 1800-talet en rad marknadsbodar av samma slag som på bilden från Jönköping. De vände ryggen åt den nu igenlagda Lillån, men var till skillnad från bodarna på Hovrättstorget i Jönköping permanenta. I början av 1700-talet fanns bodar också efter Rådhustorgets östra och södra sidor.

Den vanliga saluboden skiljer sig dock från marknadsboden på en viktig punkt; medan man går in i en salubod och handlar över en disk som står på golvet, skedde handeln i marknadsboden på den utfällda bodluckan. Två handelsgårdar, kv. Kopparslagaren och Vaxbleckaren 5 i Eksjö har dock bodlucka.[8] Ett annat exempel på bevarade marknadsbodar med bodluckor är Nysäters marknadsbodar i Säffle.[9] Men denna typ förekommer inte heller i de studerade försäkringshandlingarna.

47. Salubod, fristående och i bostadshuset.
Denna stadsveduta föreställer östra delen av Storgatan eller Norra Långgatan, som den hette vid bildens tillkomst, i Strängnäs, före stadsbranden 1871. I det gula huset till höger i förgrunden hade fru Pontén boklåda i ett litet rum med ingång till vänster i porten. Därpå följer en byggnadskropp med stall, magasin och vagnslider. Sammanbyggd med denna länga ser vi en byggnad med salubodar i bottenvåningen, med nattstugor och magasin i den övre våningen. Salubodarna hyrdes år 1870 ut till näringsidkare som inte bodde i gården. Med ingång från gaveln på det stora trevåningshuset låg en hökarebod. Ovanför dörren ser vi den karakteristiska kanonviskan. Det lilla vita envåningshuset är sammanfogat med grannhuset genom en gångport varöver det sitter en liten bodskylt. Entrén till saluboden låg i det här fallet inne på gården.
Foto Strängnäs museum efter oljemålning av R. Lundqvist.

Verkshuset

Verkshus förekommer i kombination med andra uthustyper i 502 gårdar av 1.145 anläggningar.[10] Vanligast är som nämnts kombinationen förrådshus/verkstad/fähus. Sannolikt har de flesta av dessa hantverksgårdar haft någon form av försäljning i eller vid sidan om verkstaden. Av tabell 9 salubodarnas och verkstädernas läge, framgår det klart att verkstaden vanligen låg i bostadshuset och att det var lite vanligare att verkstaden vette mot gatan än mot gården. I Svensk stad anförs rakt motsatt uppfattning utan källangivelse.[11]

Verkstäderna kan indelas i två huvudgrupper: hantverk som krävde fasta installationer i form av särskilda eldstäder eller kar för tillverkningsprocessen, belägna i särskilda byggnader och hantverk som inte fordrade några särskilda anordningar. Till den förstnämnda gruppen hör t.ex. färgare, garvare, smeder och kakelugnsmakare. Hantverkare som sysslade med lättare hantverk, som skräddare och skomakare, förlade sin verksamhet till ett eller ett par rum i bostadshuset. Deras krav på verkstäderna var att de skulle vara så ljusa och varma som möjligt, det vill säga samma krav som på bostaden.

48. Garveri.
Petrénska garveriet, Kanalgatan 38, Jönköping. Tomten genomlöptes av en kanal. Karen ligger på västra maden, medan garveriet med sin svalgång ligger på östra maden. På denna plats var ännu 1802 ängsmark, där garveriet anlades omkr. 1830. Efter bild i "Gamla svenska städer" vid Jönköping.
Foto KB.

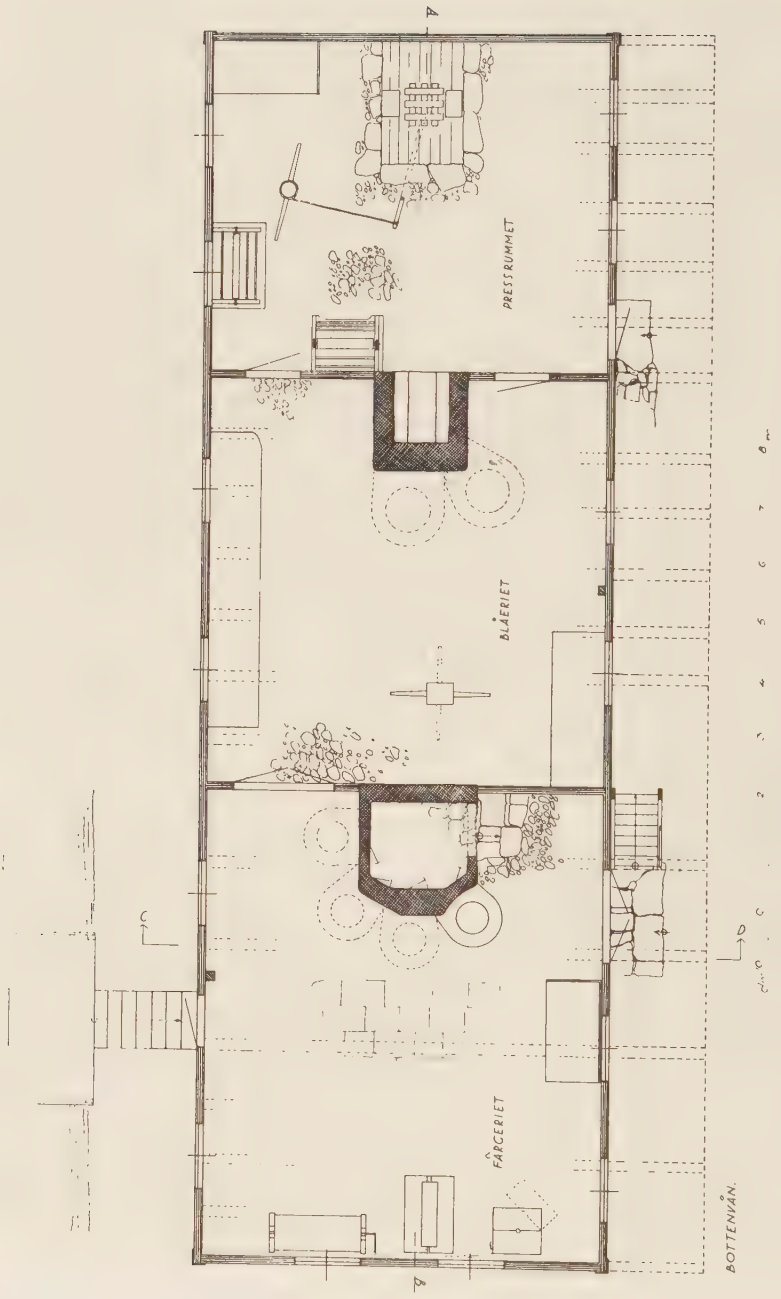

50. Färgeri.
Plan av färgeriet på tomten Första kv. 13–14, Västerlånggatan 27 i Eksjö. Uppmätning i NM.

De som var verksamma inom de tyngre illaluktande, eldfarliga och ofta utrymmeskrävande hantverken var mycket beroende av vatten, dels för själva tillverkningen, dels på grund av brandrisk. En garveriverkstad var i regel en byggnad i två våningar med kar för pyrning, rötning och garvning i bottenvåningen och utrymmen för torkning och bearbetning av råhudar och skinn på övervåningen, försedd med en loftgång med räcken mot gårdsplanen, varöver man lade hudar för torkning.[12] Ofta hade man därtill en barklada och barkkvarn. Ibland fick man inte in hela tillverkningsprocessen under tak utan använde även stora kar nedsänkta i marken på gårdsplanen, som i det här avbildade exemplet från Jönköping.

Liksom garvaren hade färgaren en stor verkstadsbyggnad i två våningar. Den innehöll som regel tre stora rum i bottenvåningen, blåeri, färgeri och pressrum.[13] Av uppmätningsritning på nästa sida framgår att inredningen i färgeriet kunde bestå av fyra fasta kittlar som eldades från en stor eldstad. Den var drygt två meter djup och lika hög.[14] Vid fönstren stod ett par kraftiga arbetsbord. I två mindre skåp förvarades färgstoffer. Blåeriet hade en i golvet fast monterad garnvinda och ett drygt fem meter långt arbetsbord. Därtill kom två byttor för färgning av garner som eldades från det angränsande pressrummet. I detta rum bestod inredningen av en fast monterad press. Verkstaden stod alldeles intill ett vattendrag. Från färgeriet fanns en dörr ut till sköljbron som var försedd med en fyrkantig öppning för sköljning av de infärgade garnerna. Verkstadsbyggnaden låg långt från övriga byggnaderna i gården.

Av de smedjor som försäkrades år 1828 har det inte varit möjligt att igenkänna någon som finns kvar idag. Emellertid företräder smedgården i Laholm, kv. Örnen 6, många av de drag som var typiska för en gård av det slaget.[15] Smedgården vid Ryssgatan i Laholm omfattar ett gårdshus och ett gathus. I båda byggnaderna har tidigare funnits en smedja, härd och smideskammare. Gathuset har samtidigt varit bostad och gårdshuset stall och svinhus. Bostadshusets plan visar vissa likheter med faktorihusen i Eskilstuna och Huskvarna.

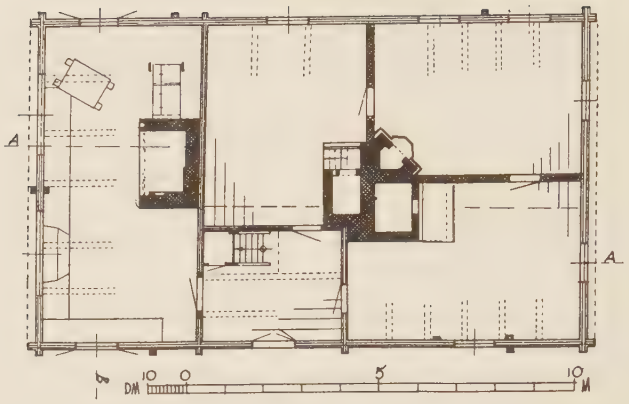

49. Smedjan 1828.
Även smedjor kombinerades med bostäder. Plan av den s.k. Berglindska smedjan i Eskilstuna. Byggnaden har en sexdelad plan; ritad av Jean de la Vallée. Man stiger in i en förstuga till vänster i smedjan, rakt fram smideskammaren och till höger dagligstugan. Innanför stugan en kammare med spis. Via en trappa från förstugan kom man upp på vinden, som var bostad åt lärlingar och gesäller. År 1839 bodde här 20 personer. Den Berglindska smedjan är ett exempel på gruppbyggda smedjor, s.k. faktorier, som under 1600- och 1700-talen tillkom i bl.a. Norrtälje, Eskilstuna och Huskvarna. Dessa smedjors planer har dock sedan kopierats då det gällt att uppföra enstaka smedjor i skilda städer.
Uppmätning S. Rosén NM.

Förrådshus

Till denna kategori räknas byggnader som lador, logar, spannmåls-, järn-, salt-, sill-, ved-, torv- och kolbodar.[16] Förrådshusens olika beteckningar enligt försäkringshandlingarna syftar på något varierande byggnadstyper vilka kan beskrivas på följande sätt:

Bod uthus i en våning med enkla dörrar

Magasin byggnad i två våningar med enkla dörrar, ljusglugg

Packhus samma som magasin. Vanligt i kuststäder

Källarhus nedgrävt rum av tegel/gråsten, under tegelklätt sadeltak på några stockvarv timmer.
Ibland byggnad i en våning under tegelklätt sadeltak av sten, kallas ibland fatbur, utan att motsvara den gängse definitionen för byggnadstypen. Dessa hus användes till förvaring av livsmedel och värdeföremål. Den fasta inredningen inskränkte sig i regel till brödstänger och köttkrokar i taket

Lador uthus med vind, avsedda som foderförråd med enkla dörrar och luckor

Loge byggnad med enkel körport avsedd som spannmålsförråd (otröskad)

51. Förrådshus.
Längst till höger en visthusbod i två våningar av liggande timmer under tegeltak med enkel dörr och trappa samt galler- och luckförsedda ljusöppningar (rum 120). Visthusboden i Grassagården i Strängnäs är uppförd omkring år 1800.
Foto Strängnäs museum.

Ofta avslutas beskrivningen av de större gårdarna med: "...samt en loge vid tullen med väggar av timmer...". Logarna låg ofta samlade gavel mot gavel med långsidan vid infartsvägen till staden, avskilda från övrig bebyggelse på grund av eldfaran. Dessa logar kunde ibland ersätta tullstaketet.[17] Med undantag för logarna låg de andra byggnaderna av ovannämnda slag på själva stadsgårdstomten. Ganska ofta förekommer det att en del av ett spannmålsmagasin togs upp till försäkring. I allmänhet bestod magasinens fasta inredning av mjölbingar och sädessåar.

Fähus och stall

Ett flertal av de undersökta gårdarna hade uthus bland vilka fähus är vanligast.[18] Fähusens inredning bestod vanligen av en foderså samt en grind som hindrade djuren från att stånga varandra. Stallen hade bås för varje häst samt foderrännor. Av brandförsäkringarna att döma var det ganska vanligt att man i de medelstora stadsgårdarna höll sig med ett par tre kor samt några dragare.

Det var vanligare att hantverkarna hade både verkstad och fähus än enbart verkstad. Det var också vanligare att handelsmannen, förutom salubod, hade fähus än att han hade verkstad på gården.[19] Även kombinationen salubod/fähus/verkstad förekom oftare än den mera urbana kombinationen salubod och verkstad.

Utöver den vanliga beteckningen för stall förekommer ibland ordet bondstall i beskrivningarna. Det syftar på de stora handelsgårdarnas sed att hålla natthärbärge för både människor och djur.[20] Detta har tidigare beskrivits i Svensk stad.[21] I flertalet gårdar låg stallet och vagnslidret i direkt anslutning till portlidret/inkörsporten. I Arboga förekommer beteckningen oxstall.[22] En enklare form av stall var ett s.k. "sköfle", som innebar ett stall, byggt som ett halvhus, där ena väggen saknades.[23]

52 a-b. Stall.
Ett skövle på gården Övre Slottsgatan 9 i Uppsala, (52 a), samt en spilta i Geijersgårdens stall, Övre Slottsgatan 2 (52 b).
Foto NM.

Sammanfattning

Denna undersökning bygger på uppgifter från brandförsäkringar till gårdar i svenska städer under året 1828. Den syftar till att få en helhetsbild av stadsbebyggelsen, med alla dess variationer ifråga om materialval och byggnadssätt. Även om inte undersökningen skulle vara representativ i alla delar, ger den en utgångspunkt för diskussion om stadsgårdens utveckling. Genom att göra ett horisontalsnitt i tidsaxeln vid 1828, har de regionala variationerna kommit i förgrunden. Materialet har i princip samma begränsning som de bebyggelseinventeringar och annan dokumentation av befintlig bebyggelse som genomförts under de senaste årtiondena. En inventering beskriver ett samhälles utseende vid en bestämd tidpunkt. Visserligen berättar en inventering en del om bebyggelsens förändring gentemot ett tidigare skede, men redovisar främst geografiska variationer i bebyggelsen vid en bestämd tidpunkt. Valet av 1828 som undersökningsår motiveras bland annat av det stora antalet försäkrade gårdar detta år. Det kom att dröja en bit in på 1840-talet innan det årliga antalet försäkrade gårdar överträffade 1828 års numerär.

Metod

Tidigare forskning har med stöd av uppgifter ur brandförsäkringar och boupptecknin gar beskrivit förändringsmönstret hos enskilda stadsgårdar eller stadsdelar från 1700-talet fram till våra dagar. Brandförsäkringarnas källvärde och tillförlitlighet är högt. Det kan konstateras vid jämförelser mellan nu försvunnen bebyggelse som försäkrats och försäkrade gårdar som bevarats. Själv har jag kunnat kontrollera detta då jag för några år sedan rekonstruerade den del av Strängnäs som brann ned en aprildag 1871. Samtliga gårdar vid stadens huvudstråk fanns beskrivna i brandförsäkringar upprättade mellan 1828 och 1855. I brandområdets gräns ligger den s k Grassagården vid Kvarngatan, brandförsäkrad 1828 och bevarad fram till våra dagar. Tack vare att denna gård och några till har fått stå kvar relativt oförändrade, kan vi avläsa hur noga deras utseende återgavs i beskrivningarna och på vilka punkter anläggningarna har förändrats sedan 1828. Vid en rekonstruktion av Grassagårdens tidigare skick visade det sig att gårdens brygghus hade ett fönster mindre nu än i en försäkring upprättad 1848. Då panelen på byggnadens norra gavel avlägsnades vid restaureringen påträffades dock det igensatta fönstret, "en fensterluft mindre" med måtten 60x90 cm. Byte av

fönster i västra bostadslängan från "fensterlufter ordinära" till "fensterlufter större" – 90x90 om respektive 90x120 cm – kan på ett par ställen avläsas på de tillbyggda fönsterluckorna och urtagen i lockpanelen för det mindre fönstrets vattbräda. På detta sätt kan man transponera normativa begrepp i brandförsäkringarna till en skalenlig rekonstruktionsritning vilken kan tjäna som stöd för en restaurering eller ett modellbygge. Samtidigt utsätter man brandförsäkringen för en källkritisk granskning i jämförelsen mellan beskrivningen och den bevarade anläggningen.

Vill man till skillnad från tidigare forsknings kvalitativt lokalhistoriska inriktning använda uppgifter ur en stor mängd brandförsäkringar som berör många städer för att beskriva generella drag i stadsbebyggelsens lokala och regionala variationer, är det nödvändigt att frångå den kvalitativa ortbeskrivningens metod att rekonstruera varje gårds utseende vid olika tidpunker. Istället måste vissa kvantitativa uppskattningar göras av bebyggelsens beskaffenhet under något eller några år.

För att kunna göra sådana uppskattningar har materialet ur brandförsäkringarna givits en nomenklatur och ordnats i ett 20-tal olika grupper, där varje förekommande variation ifråga om byggnadsmaterial, byggnadsfunktion och byggnadernas läge samt ägarens yrke givits ett nummer. Uppgifterna har sedan insamlats med hjälp av en blankett. Den har utformats så att kolumnerna lagts i den ordning repektive uppgift om byggnadsmaterial etc. normalt uppträder i 1828 års brandförsäkringar. På grund av utrymmesbrist täcker inte blanketten all information som kan utvinnas ur brandförsäkringarna. Sålunda har data om byggnadsmaterial i uthus inte kunnat medtagas, för att nämna ett exempel. I övrigt bygger arbetet med nomenklaturen på en provundersökning av cirka 400 gårdar och de varianter ifråga om byggnadsmaterial och bebyggelsestruktur som dessa gårdar företedde.

Mellan augusti och december månad 1828 brandförsäkrades omkring 3.300 gårdar från 72 svenska städer i Städernas Allmänna Brandstodsbolag. Av dessa var drygt 500 omförsäkringar. I praktiken kom undersökningen att omfatta nästan varannan av de försäkrade gårdarna mot planerade var tredje eller omkring 1.450 anläggningar. Försäkringarna är diarieförda i den ordning de inkom till bolaget, varför man kan säga att de ordnades slumpvis från början. Fastighetsvärdet är alltid angivet i brandförsäkringarna, medan uppgifter om salubodarnas läge är mera sparsamt företedda, för att nämna något exempel.

Naturligtvis utgjorde de försäkrade gårdarna till en början en minoritet av det totala fastighetsbeståndet i städerna. Enligt officiell statistik fanns det år 1828 28.000 bebyggda tomter i de svenska städerna. Alla fastighetsstorlekar liksom samtliga samhällsgrupper bland ägarna finns representerade till de försäkrade gårdar som ingår i undersökningen. En majoritet av de gårdar som försäkrats för lägre belopp än 1.999 RD, saknade uppgifter om ägarens yrke.

Flertalet av dessa gårdar var vid sidan om bostadshuset enbart försedda med ett fähus men saknade mera urbana husfunktioner som verkstadshus, salubod och förrådshus. Med andra ord torde dessa gårdsägare ha bedrivit stadsjordbruk som huvudnäring.

Presentationsmodeller

Den bebyggelsehistoriska forskningen har i huvudsak tre metoder för presentation av forskningsresultat funktionell/ typologisk, kronologisk och geografisk. I Svensk stad indelas städerna efter funktion i storstäder, agrara köpstäder och adminstrativa städer. Där saknas dock en fullständig genomgång av de svenska städerna och till vilken typ av samhälle respektive stad kan föras, varför en indelning efter funktion med brandförsäkringsdata skulle kräva särskild forskning.

I de flesta bebyggelsehistoriska arbeten sorteras materialet kronologiskt och funktionellt/typologiskt med en snäv geografisk avgränsning till en stad eller ett stadsområde. De forskare som mera översiktligt beskrivit regionala variationer i bebyggelsens utseende, t.ex. S. Erixon och E. Lundberg utgår i regel från bostadens planformer. Genom bearbetning av uppgifter ur brandförsäkringshandlingar och uppmätningsritningar har dock S. Rentzhog, kunnat redogöra för vissa regionala variationer i den svenska panelarkitekturens utveckling vid sidan om de typologiska, funktionella och kronologiska skillnaderna.

I denna avhandling har också ett av de viktigaste syftena varit att beskriva de regionala variationerna i stadsbebyggelsens utseende, varför landet indelats i sju regioner. Detta trots de invändningar som kan resas mot en kartografisk beskrivningsmodell.

1. Skåne, med undantag för den nordöstra delen.
2. Nordöstra Skåne, Blekinge, södra Halland.
3. Norra Halland, Bohuslän.
4. Västergötland, västra Småland.
5. Bergslagen: Dalsland, Värmland, Dalarna, del av Västmanland, Gästrikland.
6. Östra Sverige: Småland med undantag av den västra delen, Öland, Östergötland, Närke och del av Västmanland, Södermanland samt Uppland.
7. Nordsverige; Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Härjedalen, Västerbotten och Norrbotten.

Område 1 ingår ej i undersökningen på grund av att gårdar i denna del av landet varit försäkrade i särskilt bolag. Den geografiska indelningen återgår på liknande som gjorts av S. Rentzhog och S. Erixon. Vissa justering av dessa forskares gränsdragningar har dock varit nödvändiga. Exempelvis har

spridningen av byggnadsmaterial som korsvirke, takskiffer och byggnadsdetaljer som gångportar och fönsterluckor, påverkat regionindelningen. Bland de försäkrade gårdarna var bostadshus med gångport i kombination med separat inkörsport vanligast i västgötastäderna samt Jönköping och Växjö, vilket är en del av förklaringen till hur gränserna till område 4 dragits. Gränserna bör dock ses mera som gränszoner. Många drag i bebyggelsen som inte beskrives i brandförsäkringarna, t.ex. utkragad övervåning, har spridningsmönster som inte stämmer med områdesindelning som gjorts här. Utkragad övervåning verkar ha varit vanlig både i Jönköping, Gränna, Eksjö och Växjö, dvs städer som ligger välsamlade på kartan men i min undersökning fördelas på två områden. Indelningen av landet i kulturområden har inget självändamål, utan skall ses som en modell för presentation av ny kunskap vars delresultat under skrivandet gång fått bidra till justeringar i gränsdragningarna.

Resultat

Stadsgårdens struktur framträder med sina regionala skillnader i brandförsäkringarna. Den vanligaste placeringen av bostadshuset år 1828 är med långsidan i gatulinjen och entrén förlagd till en i bostadshuset inbyggd inkörsport. Bostadshus vid gatan med gångportar är vanliga i västgötastäderna och Jönköping och Växjö samt i de nordsvenska städerna. Bostadshus med gångport kombinerades alltid med separata inkörsportar i plank, mellan hus eller en i uthus inbyggd inkörsport. Den senare varianten var särskilt vanlig i de nordsvenska städerna.Gårdar som både hade ett bostadshus utmed gatan och ett längre in på tomten var vanligast i östra Sverige.

Endast ett fåtal gårdar (ca 20) hade ett på tomten långt indraget bostadshus utan ingång i gatulinjen – såsom Erik Lundberg beskriver "den äldre stadsgården". Försäkringsvärdet för dessa gårdar är betydligt lägre än genomsnittet bland gårdarna i undersökningen. Det återspeglas i enklare inredningar av bostadshusen som därtill är opanelade och har torvtak. Antalet gårdar är för litet för att man skall kunna lämna en helt entydig förklaring till uppkomsten av denna bebyggelstyp. Emellertid har hälften av anläggningarna så långsmala tomtfigurer att en placering av bostadshuset med långsidan i gatulinjen var omöjlig. Planlösningen hindrade att porten lades i gavelväggen vid gatan i de fall byggnaden låg med gaveln i gatulinjen. De andra gårdarna inom denna bebyggelsetyp har ganska stora tomter, där bostadhusets tillbakadragna placering till en del kanske kan förklaras med att man strävade efter en klar uppdelning av man- och fägård. I detta fall kan man också tänka sig att en placering av bostadshuset vid gatan inte var kommersiellt motiverad, som för lokalisering av en salubod eller en verkstad. I alla händelser var ett par

av gårdarna i den sistnämnda gruppen prästboställen, vilket talar för de skäl jag nu anfört.

Förutom salubod var det mycket vanligt att en verkstad låg i gårdens bostadshus. Förvånansvärt ofta är även tyngre och smutsigare hantverk som smedjor inrymda under samma tak som bostadsrummen. I regel är köket inrymt i bostadshuset, men vid sidan om brygghus finns i sällsynta fall även separata kökshus beskrivna i brandförsäkringarna. Kökshus är ju annars mera regel än undantag i herrgårdsanläggningarna under 1700-talet.

Bostadshus och uthus lagda gavel mot gavel med långsidan i gatulinjen är i de undersökta gårdarna vanligast i norrlandsstäderna.

Av de 1.438 gårdar med bostadshus där antalet våningar kunnat fastställas, var 477 uppförda i en våning. Återstoden var bostadshus i två våningar med undantag för ett mindre antal byggnader i tre våningar. I de flesta fall tillät inte de lokala byggnadsordningarna uppförandet av bostadshus i tre våningar, vilket bör ha försvårat möjligheterna att få dem försäkrade. Mycket vanligt är dock att det finns inredda rum på vinden.

Beträffande byggnadsmaterialet i bostadshusen var en stomme av liggande timmer under tegeltak de vanligaste beståndsdelarna i bostadshusets exteriör över stora delar av landet år 1828. Det hindrar dock inte att en del regionala skillnader kan utläsas ur brandförsäkringshandlingarna. Dessa kan sammanfattas på följande sätt, då det gäller område två till sju nedan.

1. *Skåne utom den nordöstra delen* Städerna i detta område ingår inte i den serie av brandförsäkringar från 1828 som är tyngdpunkten i studien. Emellertid har för jämförelsens skull medtagits data om material i bostadshusets stomme hämtade ur Allmänna Brandförsäkringsverkets huvudböcker, omfattande åren 1782 till 1827 vari även skånestäderna ingår. Härav framgår som väntat att bostadshus med korsvirkesstomme dominerar kraftigt. Knappt 10 % av de försäkrade gårdarna har timmerstomme.

2. Samtliga städer i *nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland* har bostadshus med stommar av sten eller korsvirke med inslag av skiftesverk och liggande timmer. Fasaderna är ofta putsade men det är vanligt att även korsvirkeshus har slamfärgad träpanel. Förstukvistar, frontespiser och andra fasaddetaljer är ovanliga. Taken är till stor del täckta med tegel. I enstaka fall användes brädor eller halm och vass.

3. I *norra Halland samt Bohuslän* är materialvariationen bostadshusets stomme mycket liten, liksom för exteriören som helhet. Liggande timmer dominerar. Korsvirke är dock rätt vanligt i Varberg. Stommar av sten och tegel är sällsynta. Taken är som regel täckta med tegel. I några få städer finns bostadshus med brädtak. Slamfärgad panel är den vanligaste fasadbehandlingen.

4. Städerna i *Västergötland samt Jönköping och Växjö i Småland* har störst antal varianter ifråga om tak- och fasadmaterial. Vid sidan om liggande

timmer finns sparsamma inslag av stommar i korsvirke och sten. Slamfärgad panel är det vanligaste fasadmaterialet med obehandlat liggtimmer på andra plats, mätt i totalt antal registrerade gårdar. Därpå följer oljefärgsmålad panel, där gul oljefärg är något vanligare än i andra delar av landet.

Bland takmaterialen är tak med tegel lagt på brädor ledande. Därpå följer torv på takved och näver medan brädtaken kommer på tredje plats.Inslag av andra material som halm, spån, plåt och skiffer är rikare varierat än i andra områden. Efter skorstenar i tegel utgjorde täljstensskorstenar ett betydelsefullt inslag i stadsbilden. Fem av elva städer hade bostadshus med detta slag av grågröna skorstenar.

Nästan lika variationsrik vad beträffar material och tekniker ter sig den dåtida stadsbilden i Bergslagen; 5. *Värmland, Gästrikland, delar av Västmanland, Dalarna och Närke*. Minst varierad är materialet i stommen. Samtliga städer har hus i liggande timmer. I 4 av 12 städer finns hus med stomme av sten, korssvirke och tegel. Panel som avfärgats med röd slamfärg är den vanligaste fasadtypen. I över hälften av städerna finns minst ett hus som avfärgats medoljefärg. Vit oljefärg är något vanligare än gul oljefärg. Nästan lika vanligt som oljemålad panel är putsade fasader som förekommer i 7 av 12 städer. Förstukvistar är vanligare i bergslagsstäderna än annorstädes. I Bergslagen är torvtak lika vanliga som tegeltak. Om än inte lika frekvent är bräd-,skiffer- och klatterstenstak (liten fältsten), material som förekommer i omkring hälften av de 12 städerna. På samma sätt är det med skorstenar av gjutjärn vid sidan om skorstenar av tegel, som dominerar.

6. Östra Sverige omfattande *östra Småland, Östergötland, Öland, Närke, Södermanland, Uppland samt del av Västmanland* är med sina 28 städer det största området i undersökningen. Samtliga städer har bostadshus med stomme i liggande timmer och hälften har minst en gård med bostadshus i korsvirke, en tredjedel har sten- eller tegelhus. Obehandlat liggande timmer samt panelad rödslammad dito är de fasadtyper som dominerar och förekommer på nästan lika många byggnader. Efter städerna i nordöstra Skåne, Blekinge och södra Halland är putsade fasader bäst företrädda i de östsvenska städerna där 13 av 28 har ett eller flera hus med putsad fasad. Antalet oputsade tegel- och stenfasader är litet i hela landet men mest spritt i östra Sverige där 9 av 28 städer kan uppvisa prov på denna fasadtyp. Brädtak är vid sidan om tegeltak det mest spridda takmaterialet i östra Sverige, följt av torvtaken. Det totala antalet torvtak är dock större än brädtaken, 64 mot 35.

Liksom de västsvenska städerna utmärkes städerna i 7. Norrland – omfattande *Hälsingland, Medelpad, Ångermanland Jämtland, Västerbotten och Norrbotten* av stor likformighet. Bostadshusens stommar består, med några enstaka undantag, av liggande timmer. Undantagen utgöres av några korsvirkeshus i Hudiksvall och Umeå. På samma sätt som i de östsvenska

städerna dominerar två typer av fasader, omålat timmer och slamfärgad panel. Båda är lika vanliga. Ett fåtal av de försäkrade husen har oljemålad panel. Uppgifter om kulör saknas i stor utsträckning. Vindskupor och förstukvistar förekommer endast sparsamt. Vid sidan om tegeltak är näverklädda tak vanligt och speciellt för Norrlandsstäderna. I ungefär 15 % av de undersökta gårdarna finns ett eller flera brädtak på bostadshusen.

Vad beträffar bostadshuset inredning kan brandförsäkringarnas uppgifter summeras på följande sätt. Målad papperstapet är vanligast i hela landet. Man skiljer på vatten-, lim- och oljefärgsmålad tapet.

Limfärgsmålad tapet är vanligast i södra och östra Sverige, oljefärgsmålad i västra, vattenfärgsmålad i norra samt i bergslags- och västgötastäderna. Tryckta och vävspända tapeter är sällsynta men förekommer över hela landet. Putsade väggar som målats är lite vanligare men ej så frekventa som målade papperstapeter.

Bland eldstäderna är den glaserade kakelugnen den vanligaste typen av värmekälla i bostadsrum. Därefter följer tegelkakelugn, kammar/salsspisar, porslins-, järn-, täljstenskakelugnar samt oglaserade dito.

Många planlösningar för bostadshuset förekommer parallellt på landsbygden och i staden som enkelstugan och parstugan. Till följd av många gånger trängre tomtarealer har några plantyper urban särprägel. Främst gäller detta för trerumsplanen och kedjerumsplanen. Trerumsplanen hör som regel samman med ett bostadshus som ligger i ett tomthörn med två sidor i gatulinjen. Rummen ligger utefter varandra i en vinkel vid ett gatuhörn. En förstuga bildar ibland ett fjärde rum med ingång från gården. Även tomter i gott läge kan ha rummen ordnade i en fil vid gatan. Oftast hör dock kedjerumsplanen samman med mycket långsmala avsides belägna tomter.

Med undantag för de anläggningar där uthusen uteslutande hade samband med jordbruk och boskapskötsel var verkstad den vanligaste användningen av uthus år 1828. Det förekommer i 416 gårdar av 813, där uthusens användning kunnat fastställas. I regel kombinerades verkstadsbyggnaden med fähus.

I regel låg saluboden i bostadshusets bottenvåning. Ett 45-tal salubodar var dock fristående byggnader antingen på handelsgårdens tomt eller på egen tomt. Flertalet stadsgårdar hade olika typer av förrådshus som bodar, lador, logar, magasin, källarhus och fatburar. Med undantag för ladorna låg även dessa byggnader på samma tomt som den övriga bebyggelsen. I sällsynta fall förekommer dock tomter som bara är bebyggda med förrådshus och ett stall eller ett fähus.

Det var vanligare att hantverkarna hade både verkstad och fähus än enbart verkstad. Utöver den vanliga beteckningen stall förekommer ibland ordet bondstall i beskrivningarna. Det syftar på de stora handelsgårdarnas sed att hålla natthärbärge för både människor och djur.

De förändringar som ägt rum i stadsgården sedan tiden för brandförsäk-

ringarnas tillkomst berör både bebyggelsens struktur, funktion och material. Sågat virke, taktegel, fönsterglas och annat byggnadsmaterial blev genom sjunkande priser, ökad produktion och förbättrade kommunikationer mera lättillgängligt under tiden fram till sekelskiftet även i mera avsides belägna småstäder. De kom därmed att i allt högre utsträckning få en likartad stadsbild. I de flesta fall har uthusen byggts om till bostäder eller rivits för att ge plats för en ny bebyggelse som ofta inte har något gemensamt med den lokala byggnadstraditionen.

Summary

This investigation is based on information contained in fire-insurance policies for town-farms in the year 1828. The aim is to obtain an overall view of buildings in towns, including all variations in materials and methods of construction. Even though the investigation may not be representative in all respects, it will provide a starting-point for a discussion on the development of town farms.

The result of making a horizontal section in the time-axis for 1828 is that regional variations become prominent. The material used in this investigation is subject to the same limitations as are inventories and other forms of documentation made during the last few decades. An inventory gives a description of the appearance of a community at a certain point in time. It is true that it provides a certain amount of information as to changes that have taken place, but its main purpose is to give an account of geographical variation among buildings at a definite moment. The choice of 1828 is motivated, amongst other things, by the fact that a large number of farms took out fire-insurance policies that year. It was not until well into the 1840's that a larger number of farms did so.

With the aid of information from fire-insurance policies and the proceedings of estate inventories, earlier research has described the pattern of change in town-farms or districts in towns from the eighteenth century up to the present day. Insurance policies proved to be a reliable source of information which can be checked by comparing the old and new policies for those buildings that have been preserved. I was myself able to check this when reconstructing the part of Strängnäs thas was burnt down one day in April, 1871. All the farms along the main thoroughfare are described in policies taken out between 1828 and 1855. On the outer edge of the area ravaged by fire is the farm known as Grassagården, in Kvarngatan, insured in 1828 and preserved practically intact to the present day. Thanks to the fact that this and a few more farms remain relatively unchanged, we can see how accurately their appearance was described and what changes have taken place since 1828. A reconstruction of Grassagården in its previous state showed that the brewery on the farm had one window less than when the policy was tanken out in 1848. However, when the planking on the northern gable was removed in connection with the restoration, the blocked-up window, 60 x 90 cm (small size, *fensterluft mindre)* was discovered. The additional shutters, notches in the cover-board and a projecting lintel that was too small in the west wall of the dwelling-house show that a standard-size window, 90 x 90 cm (*fensterluft ordinär*) had been replaced by a larger one, 90 x 120 cm (*fensterluft större*). In this way it is possible to translate the terminology used in old fire-insurance policies into scale drawings

for restoration work or model-making, while at the same time checking the accuracy of the descriptions in the policy against the known facts as visible in the building that has been preserved.

Earlier research tended to concentrate on the qualitative aspects of local history. If, however, one wishes to use information from a large number of policies in many different towns in order to describe the general characterstics of the local and regional variations in town buildings, it will be necessary to abandon the methods employed in qualitative methods of reconstructing the appearance of each farm at various points in time and instead make certain quantitative estimates of what the buildings were like in a certain year or years.

To render such estimates possible, the material available in policies has been given a nomenclature and arranged in approximately twenty different categories, in which each variation in building material, the various uses to which buildings were put, their situation and the occupations of their owners have been given a number. This information has then been gathered on a form which is so designed that the order in which the details of the building material, etc., are arranged is the same as that normally adopted in insurance policies in 1828. Lack of space makes it impossible to include on the form all the information that can be culled from these policies; the material on outbuildings, for example, has been omitted. The work of allotting nomenclatures is based on an investigation of about 400 farms and the variations in building material and construction that these farms show.

About 3,300 farms in 72 Swedish towns took out fire-insurance policies with Städernas Allmänna Brandstodsbolag, between August and December, 1828. A little more than 500 of these were renewals. In actual practice, the investigation covered about fifty per cent of them, about 1,450 farms.

The policies were recorded in the order in which they arrived at the company's offices, so they may be said to be arranged according to chance. The value of the property is always stated in the policy, whereas information about the situation of shops, to mention one example, is more sparing.

To being with, of course, farms carrying insurance were a minority of the total number of properties in towns. According to official statistics, there were 28,000 properties in Swedish towns in 1828. The investigation covers insured properties of all sizes, and the owner come from all classes of society. Generally speaking, no information is given as to the occupation of the owners of farms insured for 1,999 Riksdaler or less. Most of these farms had one building for livestock, but no urban outbuildings such as workshops, storehouses or shops. In other words, urban agriculture was the main source of income of these owners.

Models for the presentation of the results

Research into the history of buildings uses three main methods of presenting its results: functional/typological, chronological and geographic. In *Svensk stad,* towns are listed by function, as large towns (or cities), agricultural market town or adminsitrative towns. This publication, however, does not give a complete account of all Swedish towns or state to what type of community or town each belongs. This means that special research would have to be done before it would be possible to list them by function on the basis of the information contained in fire-insurance policies.

Most of the works concerned with the history of building sort their material in a chronological and functional/typological manner within a very narrow geographic area in one town or one part of a town. Those researchers who have given a more comprehensive survey of the regional variations in the appearance of buildings, for instance S. Erixon and E Lundberg, generally take the plan of the building as their starting-point. By using the information contained in fire-insurance policies and surveyor's drawing, however, S. Rentzhog has been able to give an account of regional variations in the development of Swedish wooden façade architecture apart from their typological, functional and chronological differences.

One of the most important aims of this dissertation is to describe the regional variations in the appearance of town buildings. Despite the objections that can be raised to cartographic models, the country has therefore been divided into the following seven regions:

1. Scania, with the exception of the north-eastern part.
2. North-east Scania, Blekinge and southern Halland.
3. Northern Halland and Bohuslän.
4. Västergötland and western Småland.
5. Bergslagen: Dalsland, Värmland, Dalecarlia, Gästrikland and a part of Västmanland.
6. Eastern Sweden: Småland with the exception of the western part, Öland, Östergötland, Närke and a part of Västmanland, Södermanland and Uppland.
7. Northern Sweden: Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Härjedalen, Västerbotten and Norrbotten.

The first region is not dealt with in this investigation since farms in this part of the country were insured with another company. The above geographic regions are based on similar units drawn up by S. Rentzhog and S. Erixon. It was, however, necessary to make some modifications in the boundaries they fixed. For instance, the distribution of half-timbered houses, slate roofs and details such as window shutters affected the way these boundaries should be

drawn. Among those farms that had taken out an insurance policy, dwelling houses with both a doorway and separate carriage-gates were most common in Jönköping, Växjö and towns in Västergötland, which is part of the explanation of the way in which the boundaries of region 4 were drawn. In fact these should be regarded rather as boundary zones than as hard and fast boundary lines. Many characterstic building features such as overhanging upper-storeys, which are not described in insurance policies, have a distribution that does not correspond with the regions given above. Overhangs seem to have been common in Jönköping, Gränna, Eksjö and Växjö – towns that are not far apart from each other geographically but are in two different regions in my investigation. The division of the country into cultural areas is not an end in itself; it should be regarded merely as a model to facilitate the presentation of new knowledge, the acquisition of which led to adjustments being made to the boundaries during the process of writing.

Results

The regional differences between the construction of various town-farms is to be seen in their fire-insurance policies. In 1828, the farmhouse itself was commonly placed with one long side abutting on the street, entry being via carriage-gates built into the farmhouse itself. Farmhouses with doorways to the street are common in Jönköping, Växjö and towns in Västergötland. These houses always have separate built-in carriage-gates either between two buildings or leading into an outbuilding. The latter variant was particularly common in towns in the northern towns of Sweden. Farms having one dwelling-house abutting on the street and another set further back are most common in the east Sweden.

Only a few farms (about twenty) had their only dwelling-house set back, with no doorway leading on to the street – what Erik Lundberg terms "the older type of farmhouse". Their insurance value was considerably lower than the average for the total number of farms investigated. This is also reflected in their interior furnishing, which is simpler, in the fact that there is no façade covering and that the roofing is turf. The number of such farms is too small to be able to arrive at any theory as to the origins of this type of building. Half of them, however, are so long and narrow that it would not be possible to place them with the long side along the street. Furthermore, this plan did not allow the doorway to be placed in the end-wall in those cases in which this abutted on the street. The other farmhouses of this type stand on fairly large sites and the fact that they are set back from the street may be explained in part by the desire to separate living-quarters from the buildings for livestock. One may suppose

that in those cases when a farmhouse does abut on the street, it is not places thus for commercial purposes, as it would be if it were a shop or a workshop. Two of the buildings of this type are vicarages, which tends to confirm this opinion.

It was quite common for shops as well as workshops to be situated in the *farmhouse* itself. Surprisingly often even heavy and dirty crafts such as smithies were to be found under the same roof as the livingquarters. The kitchen is generally in the farmhouse, but in rare cases the kitchen as well as the brewery is described in the insurance policy as being in a separate building. On landed estates, a separate kitchen was the rule rather than the exception during the sixteenth century.

In towns in the north of Sweden the majority of town-farms had at least on outbuilding abutting on the street.

Of the 1,438 farmhouses where it was possible to ascertain the number of storeys, 477 were one-storey buildings. The remainder were two-storey buildings except for a few with three storeys. In most towns the local regulations did not permit houses of more than two storeys, which would have made it difficult to get taller buildings insured. However, it was common to find furnished rooms in attics.

As far as the building materials used in dwelling-houses are concerned, walls of horizontal timber and tiled roofs were the most common in large parts of the country in 1828. Nevertheless, insurance policies show that there were a large number of regional variations. These can be summarized for the various regions as follows:

1. Scania with the exception of the norht-eastern part.
The towns in this region are not covered by the fire-insurance policies of 1828 that form the basis of this study. However, for the sake of comparison, data concerning the materials in the walls of houses are included. They are taken from the books of the company known as Allmänna Brandförsäkringsverket for the years 1782–1827, which included towns in Scania. As might be expected, we find that the majority of houses are half-timbered. Barely ten per cent of the houses that are insured have walls of timber.

2. All the towns in eastern Scania, Blekinge and southern Halland have houses that are either half-timbered with a wooden filling or have stone walls. Façades are often plastered, but it is not unusual to find that even half-timbered houses have a facing of board that has been treated with iron-oxide wash. Stoops, frontispieces and other additions to the façade are uncommon. Roofs are generally tiled, but in some cases thatch or wood is used.

3. In northern Halland and Bohuslän there is very little variation in walls or in

the exterior as a whole. Horizontal timber is almost universal. Half-timbered houses are common in Varberg, however. Stone or brick walls are rare, and roofs are usually tiled. In a few towns, houses with wooden roofs are to be found. The most common façade is plank treated with iron-oxide wash.

4. The greatest variety of roofing and façade material is to be found in Jönköping, Växjö and towns in Västergötland. Besides walls of horizontal timber, there are a few halt-timbered buildings with stone filling. The most common façade material among the farmhouses registered is plank treated with iron-oxide wash, followed by untreated horizontal timber and the oil-painted plank, yellow being somewhat more common here than in other parts of the country.

The predominant roofing material is tiling on top of plank, followed by turf laid on either timber or birch-bark, and planking in the third place. However, other materials such as thatch, shingles, sheet-iron and slate occur in a richer variety than that found in other regions. The majority of chimneys are of brick, but soap-stone is also used and forms an important feature in the character of these towns. In five of the eleven towns there are houses with this sort of greyish-green chimney.

In the Bergslagen of that time there was an almost equally rich variety of material and technique.

5. Värmland, Gästrikland, parts of Västmanland, Dalecarlia and Närke. The matieral used for walls was less varied here than anywhere else. In all the towns there are houses whose walls are of horizontal timber. The houses in four of the twelwe towns are either half-timbered or have walls of stone or brick. The most common façade is plank treated with red wash. In more than half the towns there is at least one house that is painted with oil-paint, white being somewhat more common than yellow. Almost equally common are plastered façades, which are to be found in seven of the twelwe towns. There are more stoops here than in other places. Turfed roofs are as common as tiled, but there are also roofs of plank, slate and cobblestones which, though not as common as turf or tiling, are to be found in about half the number of towns. There are also cast-iron chimneys, although they are not so common as those made of brick.

6. The east part of Sweden, which includes eastern Småland, Östergötland, Öland, Närke, Södermanland, Uppland and a part of Västmanland, is the largest region in the investigation, having 28 towns. In all of them there are houses with walls of horizontal timber; half have at least on half-timbered house, and in one-third there are houses of stone or brick. The two most common types of façade are untreated horizontal timber and plank treated with red wash, there being about the same number of each. There are more

plaster façades here than in any other region except north-eastern Scania, Blekinge and southern Halland, 13 out of the 28 towns having one or more houses of this type. The number of unplastered brick or stone façades is small in the country as a whole, but largest in this part of Sweden, where 9 of the 28 towns can show examples of this façade. Plank and tiling are the most commong kinds of roofing, followed by turf. The total number of turfed roofs is greater than that of plank roofs – 64 as against 35.

7. Like the towns in western Sweden, those in Hälsingland, Medelpad, Ångermanland, Jämtland, Västerbotten and Norrbotten are very poor in variety as regards building materials. The walls of houses are made of horizontal timber with the exception of a few half-timbered houses in Hudiksvall and Sundsvall. Just as in towns in the east of Sweden, two types of façade predominate: unpainted timber and planking treated with iron-oxide wash. They are to be found in approximately equal numbers. A few houses have plank coated with oil-paint, although little information is to be had as to the colour. Attics and stoops are comparatively rare. Roofs covered with tiles or birch-bark are both common, especially in towns in Norrland but turf is unusual. On about fifteen per cent of the farms studied here there were two or more dwelling-houses with timber roofs.

Taking the country as a whole, the most common form of decoration on interior walls is painted wallpaper, which may be done either in water-colour, distemper or oil-paint.

Distemper predominates in the southern and eastern parts of Sweden, oil-paint in the west and water-colour in the north, Bergslagen and Västergötland. Printed linen tapestry stretched on frames is rare, but can be found anywhere in the country. Plastered walls that have been painted are a little more common, but are not as frequent as painted wallpaper.

The most common source of heating in living-quarters is the tall stove of glazed tiles, followed in order of frequency by brick stoves, open fireplaces in small and larger rooms (*kammar/salsspisar*), china stoves, iron stoves, soap-stone stoves and unglazed stoves.

Many plans are similar both for houses in rural districts and for those in urban areas, but in towns we also have single-room and two-room cottages. As sites in towns are often small, some plans have a typical urban character. This is particularly true of the three-room and chain-room plan. The three-room plan is often to be found in houses situated on a street-corner, the plan of the house being L-shaped. Sometimes a vestibule with a door leading out to the yard forms a fourth room. Rooms even in houses on a good site my be arranged in a long row parallel to the street. Generally, however, this chain-room plan is to be found on long, narrow sites on the outskirts of town.

Exept on farms where the outbuildings are used exclusively for agricultural

purposes and for livestock, workshops were the most common outbildings in 1828. They are to be found in 416 of the 813 farms on which it was possible to determine the use to which buildings for livestock.

A shop was usually on the ground-floor of the farmhouse itself. However, about 45 of the shops were separate buildings either on the farm site or on a site of their own. Most town-farms had various types of storage buildings such as granaries, hay-lofts, earth-cellars, linen-rooms, larders, etc. Except for the granaries, these buildings were on the same site as the farmhouse. In a few cases, however, there are sites on which only storehouses and a stable or a building for livestock are to be found.

In general, craftsmen had both workshops and buildings for livestock, not only the former. In addition to be the term "stable", we also find the term "farmers stable" *(bondstall)* mentioned in insurance policies. This refers to the custom practised by large merchant-farmers of providing lodgings for both people and animals.

The changes that have taken place in town-farms since the introduction of fire-insurance have had effects on the structure and function of the buildings as well as on the materials used. Thanks to lower prices, increased production and better communications, sawn timber, glass and other building materials became more easily available towards the turn of the century, even in small, remote towns, with the result that towns have come to resemble on another more and more. In most cases, outbuildings have been converted into dwellings or torn down to make space for new constructions which have often little in common with the lokal building tradition.

Translated by Michael Stevens

Exkurs Förändringsprocesser i stadsgården fram till idag

De förändringar som ägt rum i stadsgårdarna sedan tiden för denna undersökning berör både bebyggelsens struktur, funktion och material. Två bevarade och väl dokumenterade gårdar som båda brandförsäkrades 1828, kv. Syskrinet 1 och kv. Grassagården 1 i Strängnäs, får tjäna som exempel på utvecklingen.

Kv. Syskrinet 1

I hörnet av Klockarbacken och Lillgatan i Strängnäs ligger en gård som kallas "Syskrinet".[1] Lillgatan hette förr Lilla Långa Gatan och löper parallellt med två av stadens gamla huvudstråk, Hospitalsgatan och Storgatan. Bebyggelsen utmed Storgatan eldhärjades år 1871. Gårdens namn anspelar på den likhet bostadshuset har med ett gammalt syskrin.

Gården är uppförd år 1727 av byggmästare Johan Caspar Wålner. Det står att läsa på en skylt som sitter över bostadshusets ytterdörr:

"Gud beware dig och den ganska staden for eld och wattns nöd. Migh än den ewiga ded. Johan Caspar Wålner. Byggmestare på Strengnes Dom:Kyrcka åhr 1727. Upsat deta hus."

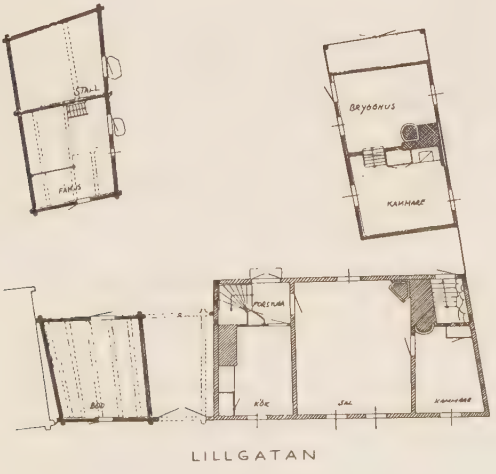

53. Planrekonstruktion av gården Syskrinet 1 i Strängnäs 1791.

Domkyrkans tornhuv hade förstörts vid en häftig brand 1723. Wålner hade kallats till staden för att leda återuppbyggnaden. Den befintliga tornhuven har dock uppförts mellan 1739 och 1745 efter ritningar av Carl Hårleman. På en karta från år 1738 avbildas domkyrkan utan torn.[2] Man kan därför förmoda att Wålners arbete bestått i att förse tornet med ett provisoriskt tak. Här har vi det tidigast kända exemplet på byggmästaretiteln i en svensk småstad, där "timmerman" länge var den vanliga benämningen.

Med hjälp av inteckningsprotokoll från 1791 kan Syskrinets plan rekonstrueras.[3] Till vänster om porten vid Lillgatan låg en bod sammanbyggd med portlidret under ett tak av torv och näver med stomme av timmer och till höger om porten ett bostadshus av korsvirke i två våningar med torvtak. Med långsidan mot Klockarbacken fanns ett brygghus och en kammare av liggande timmer under torvtak. Mittemot brygghuset ligger fähus och stall i en byggnad av liggande timmer under torvtak.

54. Rekonstruktion av Syskrinets fasad mot Lillgatan 1727-1791.

Bostadshuset vid gatan avviker från den lokala byggnadstraditionen dels genom att stommen är av korsvirke i två våningar och dels genom en avvikande planlösning.[4] Husets rumsdisposition med en stor, spisförsedd sal i bottenvåningen, flankerad av ett förstugukök samt en övre våning uppdelad på tre kammare, påminner mycket om det s.k. lågsachsiska salshuset.[5] Det är vanligt i Visby och de gamla danska provinserna.[6]

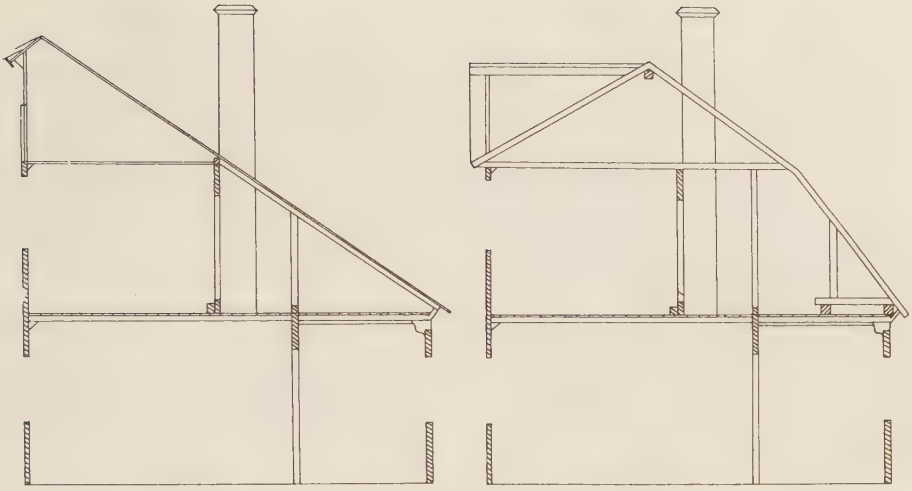

55 a. Befintlig takform, Syskrinet. Sektion. *55 b. Rekonstruerad takform. Syskrinet 1, 1727-1828. Sektion. Frontespisen tillkom mellan 1791-1828 och var borta före det tillfälle 1858 då gården på nytt var föremål för beskrivning i en brand försäkring.*

Det för bostadshuset så karakteristiska, korta takfallet är sannolikt sekundärt, varför det i rekonstruktionen förlängts. Det korta takfallet har förmodligen tillkommit vid omläggning av taket och borttagande av den frontespis som prydde fasaden mellan 1828 och 1858.

De förändringar som gjorts på gården fram till år 1828 kan i sina huvuddrag utläsas av den beskrivning dåvarande ägaren mamsell Ulrika Trosselius avgav för teckning av brandförsäkring. Vad exteriören beträffar hade bostadshuset fått en frontespis och torven på taket hade bytts ut mot tegel. Portboden hade rödfärgats och fått brädtak.

Mellan år 1828 och 1858 belades alla tak med tegel, frontespisen försvann, liksom fönsterluckorna. Bostadshuset fick lockpanel. Portboden ökades på med en våning. I jämförelse med andra gårdar i de svenska städerna som beskrevs och värderades år 1828 i samband med att de brandförsäkrades, framstår Syskrinet som ett exempel på en gård lämplig för en hantverkare eller en tjänsteman ur det lågborgerliga skiktet av fastighetsägare i Strängnäs. Bland de 3.300 gårdar som brandförsäkrades detta år låg som nämnts medelvärdet på 2.700 RD. Syskrinet uppgavs till 800 RD. Den lägst försäkrade gården värderades till 99 RD och den högst värderade till 32.000.

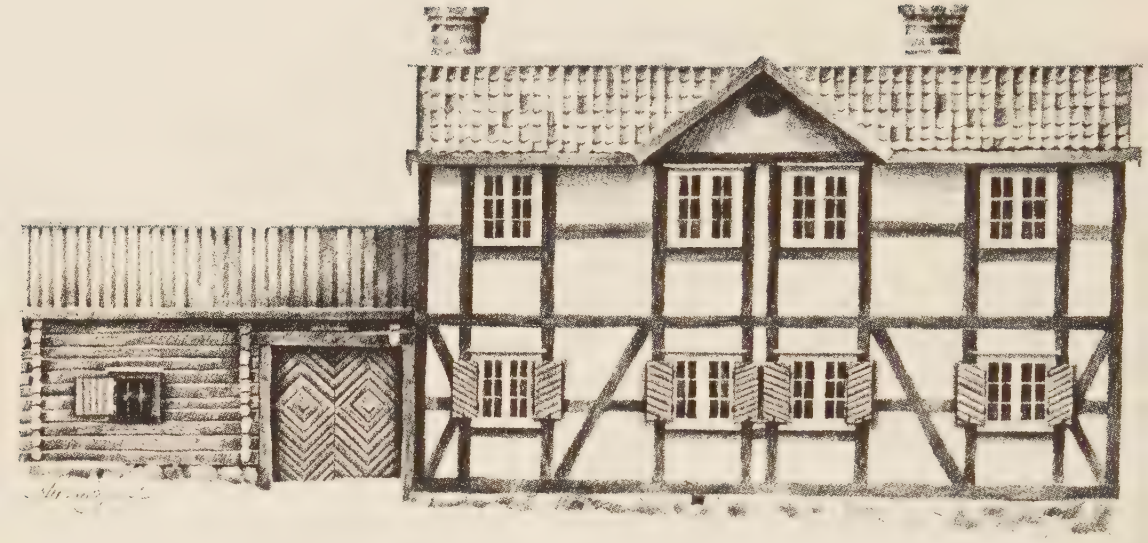

56 a. Syskrinet 1. Fasad mot Lillgatan 1828.

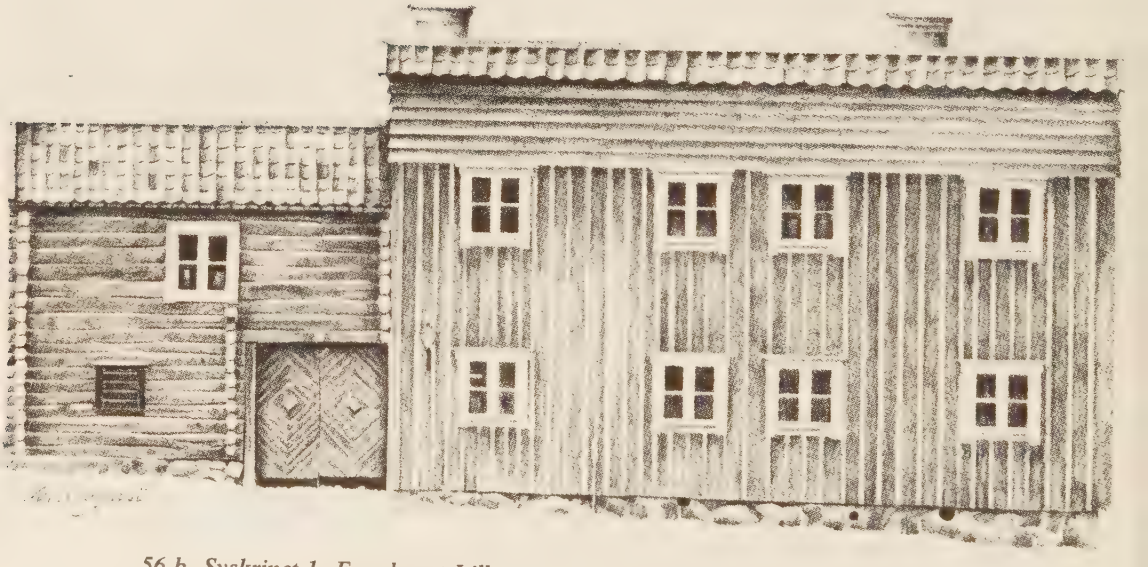

56 b. Syskrinet 1. Fasad mot Lillgatan 1982.

Kv. Grassagården 1.

Spår av medeltida bebyggelse på tomten påträffades 1976 i form av en husgrund på gårdsplanen.[7] Byggnaden torde ha legat med gaveln mot Kvarngatan. Husgrunden låg under det asklager som bildades vid 1535 års stadsbrand i Strängnäs. Ovisst är om källarna kan anses ha medeltida ursprung. Det har emellertid Erik Lundberg antagit i ett försök till rekonstruktion av bebyggelsens utseende under medeltiden.[8]

Gården har fått sitt namn efter Olof Christian Grass som köpte gården år 1793. Gården finns emellertid redan 1738 beskriven i en boupptecknig efter Nils Eriksson "Norrlänning". En rekonstruktion av anläggningens plan med ledning av boupptecknigen får följande utseende.

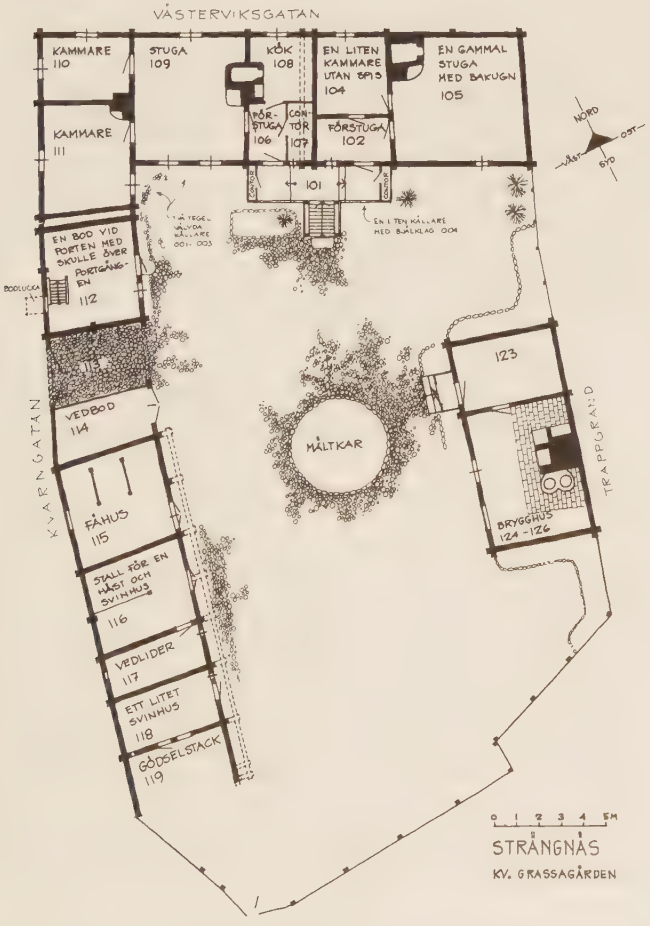

57. Planrekonstruktion av Grassagården 1738.

Det rum som i boupptecknigen kallas för "en gammal stuga med bakugn" kan vara samma lokal vari änkan Dördi enligt ett rådstuguprotokoll från mitten av 1600-talet bedrev bageri.[9] Enkelstugan där bageriet en gång var inrymt är i väster sammanbyggd med en enkelstuga med dubbla framkamrar. Samma typ av plan användes, som framgått tidigare, av Erik Dahlberg år 1686 som normalplan för löjtnanter och kornetter.[10] Den fasta inredningen har stildrag som pekar på att byggnaden bör ha uppförts omkring 1720.[11] Som exempel kan nämnas en taklist i en av framkamrarna, dekorerad med ett grovt tecknat växtmotiv.[12] I samma rum påträffades tapetfragment på samma nivå som taklisten, försett med ett akantusmotiv i svart på vit botten.[13] Foder kring golven i byggnaden samt runt ytterdörren pekar också på att byggnaden uppfördes omkring 1720. Byggnadens östra gavel består av obilat timmer, medan enkelstugans gavel mot väster är bilad och bär spår av rödfärgning. Detta kan studeras i schaktet mellan gavlarna.

Portboden samt uthuslängan är inte yngre än det västra bostadshuset, som är byggt ovanpå de båda tegelvälvda källarna, vilka möjligen kan vara medeltida. Trots att uthuslängan mot Kvarngatan varit utsatt för ändringar, pekar knutskallarnas utformning och användandet av trindvirke i bjälklaget på att uthuslängan också är uppförd omkring 1720. Vid restaurering av brygghuset blottlades byggnadens stomme och man kunde konstatera att byggnaden ursprungligen bestått av ett enda rum med ingång mot gården, försett med en högt sittande fönsterglugg, en stor spis att brygga och bränna med samt ett golv av fältsten.[14]

Jämnt 90 år efter den första beskrivningen av den befintliga bebyggelsen brandförsäkras gården för första gången av änkan Wilhelmina Grass. Med ledning av denna handling kan följande rekonstruktion tecknas av gårdens utseende år 1828.

I gårdens yttre är det främst tegeltaket på förstukvisten som representerar en förändring.

I boupptecknigen efter Olof Christian Grass upptages 100 taktegel som lösöre.[15] Sannolikt var det detta tegel som sedan kom att ligga på förstukvistens tak. Det pörte som fanns på tomten år 1763 var borta år 1799, då byggnaderna beskrivs i Grass boupptecknig och som då ersatts med visthusboden.

Enkelstugan som 1738 kallas för "en gammal stuga med kammare innanför utan spis", är nu ombyggd till kök. I samband med detta har bakugnens mynning vänts mot kammaren/köket, som försetts med schablon- och stänkmålning i form av vita och röda stiliserade rosor på rosa stänkfärgsmålad botten.[16] Under samma period har stugspisen murats igen och ersatts med en kakelugn "utan nische".

Även de kammar- och stugspisar som fanns i västra bostadshuset har bytts ut mot kakelugnar och väggarna försett med vattenfärgsmålade tapeter i ockra,

vitt och bolus.[17] I mitten av 1800-talet sker en omfattande renovering av de båda bostadshusen i gården genom J.P. Alforss, silversmed. Alla fönster i västra bostadshuset byttes ut och den invändiga takhöjden har ökats på genom att man bytt yttertak och då passat på att öka på timmerväggen med några stockvarv.

58. Grassagården år 1828. Planrekonstruktion.

59. Fönster i västra bostadslängan.
Urtag för den övre vattbrädan efter ett äldre fönster i den befintliga lockpanelen till höger och till vänster om fönsterbågen, samt de i överkanten påbyggda fönsterluckorna vittnar om skillnaden i storlek mellan fönsterlufter "ordinära" (90x90 cm) och de befintliga fönsterlufterna "större" (120x90 cm).
Foto Strängnäs museum.

60. Igensatt fönster i brygghuset.
Detta fönster, igensatt och dolt av senare panel var en av de ytterst få byggnadsdetaljer som inte återfanns före restaureringen 1974. Det hade upptagits i brandförsäkringar år 1828, 1848 och 1855. "Den felande länken", beskriven som en "fensterluft mindre" återfanns dock vid restaureringen. Fönstret hade måtten 90x70 cm. Att på detta sätt kunna kontrollera brandförsäkringarnas källvärde och översätta normativa måttuppgifter till centimeterskalan har stort värde.
Foto förf. 1976.

Den gamla lockpanelen i västra bostadshuset mot Västerviksgatan, når inte ända upp till takfoten och vittnar därigenom om att man ökat på den invändiga takhöjden genom att lägga på några stockvarv som saknar panel. Vid samma tillfälle har man sannolikt bytt ut fönsterlufter och -luckor från "ordinära" 90x90 cm till "större" 90x120 cm. Härom skvallrar de märken efter den gamla vattbrädan i panelen som finns på båda sidor om fönstret.[18] Även fönsterluckorna har här i likhet med innerdörrarna byggts på i över- och underkant då man bytte till större fönster samt ökade rumshöjden.

I östra bostadshuset har stugan delats upp på två kammare som fått varsin kakelugn och i samband härmed försetts med ett nytt fönster.

Det gamla brygghuset har nu byggts om till bostadshus. De som 1858 förut var drängkammare har blivit kök och "en fönsterluft mindre" har spikats igen. Brygghusets enkla dörrar med naror har bytts ut mot fyrfyllda halvfranska dörrar, kanske de som tidigare suttit i östra bostadshuset. Två rum försågs nu med kakelugnar. Alla tak är tegelklädda år 1848.

År 1854 försågs några väggar med schablonmålningar.[19] Under perioden 1854–1917 ägde ett flertal funktionsförändringar rum i bostadshusen: rum 108 som varit kök blev bostadsrum för att år 1866 åter bli kök. Den södra kammaren i brygghuset var bageri och mjölkaffär under några år i början av 1900-talet för att sedan åter bli bostadsrum. Byte till tryckta tapeter skedde första gången i västra bostadshuset 1854, i brygghuset 1911 och i östra

61. Planrekontruktion av Grassagården mellan 1846 och 1917.

bostadshuset på 1920-talet. Ommålning och byte av lås och dylikt har skett fyra gånger i bostadshusen mellan 1828 och 1959. Byte av kakelugnar och tapeter har skett i två omgångar i bostadslängan på 1870-talet och i brygghuset omkring 1910. Så är t ex dörröverstyckena i salen utförda av målarmästare C.J. Lundholm omkring 1870,[20] liksom delar av förstukvisten med sin tandade taklist. Vid förändringar 1972 borttogs kakelugnar och mellanväggar i rum 105 a och b, som nu 1984 är ett rum. Hela anläggningen är ett kommunalt museum efter restaureringar 1974 och 1976 i Riksantikvarieämbetets och kommunens regi. Anläggningen bevarar i huvudsak gårdens utseende vid slutet av 1800-talet, enligt den återgivna planen.

Noter

Inledning

1. Rentzhog 1967 s. 156. I sin geografiska översikt av den svenska panelarkitekturen delar författaren in landet i sex områden: *Västsverige* omfattande Västergötland, Halland, Bohuslän, södra Värmland
   Sydsverige södra Småland och Blekinge
   Östsverige I Östergötland och norra Småland
   Östsverige II Mälarlandskapen
   Norra Sverige
   Bergslagen.
2. Erixon 1919, (Svenska gårdstyper) karta 1, delar in landet i sju kulturzoner:
   Södra Sverige Skåne utom den nordöstra delen
   Västsverige nordöstra Skåne, södra Bohuslän, Halland
   Inre Västsverige västra Värmland, Västergötland, del av Blekinge
   Östsverige Småland, Östergötland, delar av Södermanland och Uppland
   Mälarlandskapen Närke, delar av Södermanland, Uppland, Västmanland och Östergötland
   Bergslagen delar av Västmanland, Dalarna och Gästrikland
   Nordsverige, jfr Erixon 1945.
3. Områdesindelning:
   1. Skåne utom den nordöstra delen
   2. Blekinge och södra Halland samt nordöstra Skåne
   3. Norra Halland och Bohuslän
   4. Västergötland och västra Småland
   5. Värmland, Dalarna, Gästrikland, del av Västmanland = Bergslagen
   6. Östra Småland, Östergötland, Närke, Öland, Södermanland, Uppland och södra Västmanland = östra Sverige
   7. Norrbottenslänen = Norra Sverige

   Jämför områdesindelningarna ovan med karta 22. Regionindelning.
4. Se karta 45, Utbredning av skiffer som takmaterial och karta 36, spridning av fönsterluckor och jämför Rentzhog, 1967, not 68 kap. IV om takskiffer och not 80 kap. II betr. fönsterluckor, där detta material och denna byggnadsdetalj säges ha annan omfattning under det förindustriella skedet jämfört med 1828. På s. 175 uppger Rentzhog att gångportar var ett karaktäristiskt inslag i Jönköping och västgötastäderna som också bekräftas av uppgifterna ur brandförsäkringarna.
5. Andrén 1933, 1942, Ehn 1970, Övre Slottsgatan i Uppsala, Rentzhog 1967, Wallin 1959.
6. Bilaga 2, Nomenklatur för undersökning av brandförsäkringshandlingar. Av 3.332 brandförsäkringar 1828 var 519 omförsäkringar, varför undersökningen omfattar i det närmaste varannan brandförsäkring (1451 av 2813 nyförsäkrade gårdar).
7. Bilaga 1, Stadsgårdarnas bebyggelsestruktur och byggnadsmaterial, blankett.
8. Lundberg 1935 s. 249 ff., 296 ff. samt samme förf. 1979 s. 129, 134.

9. Se tabell 20.
10. I Karlström, 1974, s. 142 ff., redovisas de planformer som var vanliga i staden i slutet av 1700-talet och i början av 1800-talet. Vid en jämförelse med Nordiska museets uppmätningsmaterial visar det sig att Karlströms översikt täcker en stor del av de planformer som förekommer i svensk stadsbebyggelse under denna tid; Enkelstuga, parstuga, Byggnad med korsplan, sexrumsplan, långhuset. Han ordnar de av mig benämnda tvårumshusen och trerumshusen som varianter av enkelstugan.
11. Paulsson 1950, Heckscher 1922 ss. 263–283, Améen 1964.
12. Hanssen, Manuskript om Strängnäs vol. 35-38, Institut for europaeisk folkelivsforskning, Lyngby. Danmark, Andrén 1933, Åström 1957, Önstad 1971.
13. Lundberg 1935, s. 249 ff., 296 ff.Andrén 1974 s. 53 ff. (Ny uppl.)Arvastsson 1977, s. 41.
14. Erixon 1921–1927 s. 681 ff.

Den svenska staden

Den svenska staden

1. Ericsson 1978 s. 100 ff.
2. Hanssen manuskript.
3. Imhof 1974 s. 178, Nikula1977 s. 7.
4. Imhof 1974 s. 74.4a. Nordisk familjebok 1918, Bd 27 sp. 1154.
5. Statistik öfver Sverige ... 1833 s. 175 ff. Med uppskattningsvärdet avses det totala värdet av mark, byggnader och anläggningar.
6. Ericsson 1978 s. 122 tabell 3.
7. Ibid.
8. Ibid.
9. 1734 års lag, handelsbalken 3 kap. 1 §: "Wil någon burskap winna, ehwad han är inländsk eller utländsk man, söke thet hos borgmästare och råd, och höre the stadens borgerskap ther öfver; : ... sätte then borgen, at han skal til thet minsta sex år i staden bo". Borgaren var tvungen att hålla sig inom det yrke för vilket han vunnit sitt burskap. Dessutom var han tvungen att bosätta sig inom stadens staket.

9a. Statistik öfver Sverige ... 1833 s. 175 ff.

10. Kalm 1753.
11. Rentzhog 1967, not 11:26, Hudiksvall Magistratsprotokoll 16/6 1817.
12. Karlström 1974 s. 70. "I stadens byggnadsordning 1740 sägs visserligen att all mark innnanför staketet skulle bebyggas. Men i paragrafen fanns en passus som skulle komma att utnyttjas av många. Där stod att ägare till en tomtmark, som tidigare varit obebyggd och utnyttjad som ängsmark, kunde få utnyttja marken till trädgård".
13. 1763 års byggnadsordning för Stockholms stad.
14. Andrén 1933 s. 16.
15. Paulsson, G,1950–1953 del I s. 5.
16. Rentzhog 1967 s. 42.
17. Ibid.
18. Hushållsföreståndarens inkomster i Strängnäs 1869, Karta av B. Hanssen i opubl. manuskript "Näringar handel och social struktur i Strängnäs.".
19. Nisser 1976 s. 1.

20. Lilla stadstullen upphävdes 1810. Vid Lillgatan i Strängnäs finns ett tiotal bevarade stadsgårdar. De är uppförda under 1700-talet och första hälften av 1800-talet. Ursprungligen beboddes de av kaptener, tjänstemän och hantverkare ur det borgerliga mellanskiktet. Mellan 1820 och 1850 bytte samtliga gårdar ägare. De nya ägarna var alla utan undantag bönder och torpare som kom att försörja sig på potatisodling, vedhuggning och andra tillfällighetsarbeten.
21. Uthus i gatulinjen var vanligt ide nordsvenska städerna, såväl vid större som mindre gator, se tabell 15.
22. 1868 års byggnadsordning § 1 för Gävle stad, jfr Karlström 1974 s. 165.
23. 1792 års byggnadsordning för Gävle stad, jfr Karlström 1974, s. 161.
24. Paulsson, G, 1950-1953 del I s. 197 ff.
25. Hagberg 1982 s. 88 och not 5.
26. Kjellberg 1935 s. 16-24.
27. Hagberg 1982 s. 73 not 5.

Stadsgården i brandförsäkringarna

1. SSA, städernas allmänna brandstodsbolags arkiv, arkivförteckning, historik. Stockholms stadsarkiv.
2. Ibid.
3. Ibid. samt tabell 19, företrädesvis Skånska Brand i Lund.
4. SSA, Städernas allmänna brandstodsbolags arkiv serie EIIIa: Vol. 1-25.
5. Se SSA, Städernas allmänna brandstodsbolag. Arkivförteckning, historik.
6. Statistik öfver Sverige ... 1833 s. 205.
7. Förteckning över antalet försäkrade gårdar i sörmlandsstäderna.Tabell 17.
8. Ibid.
9. SSA, städernas allmänna brandstodsbolag arkiv serie EIIIa,försäkringar från Uppsala. Figur 7.Tabell 13 Fastighetsvärde och ägarens samhällsgrupp.
10. Trevåningshus förekommer bl.a. i Jönköping försäkring 147, Kalmar försäkring 2412, 2415, 2426, Uppsala försäkring 3129, Söderhamn försäkring 3133 men de är sällsynta. Sannolikt var de i stor utsträckning oförsäkrade, eftersom de lokala byggnadsordningarna förbjöd uppförandet av trähus i mer än två våningar. Se Herlitz 1922 Bilaga Mom. 6.
11. Beräkning har gjorts på några bostadshus i Hudiksvall. Priserna har hämtats ur Priskuranten för byggnadsmaterial i staden gällande 1828, SSA Städernas allmänna brandstodsbolag EI:1 nr 16.
12. Ibid.
13. Brandförsäkring 1827 Skara, tomt nr 14 och 15.

Tomtens disponering

1. Granberg 1976 s. 9.
2. Se fig. 8.
3. Se fig. 9.
4. Borg 1974 (stencil).
5. Pursche 1979 s. 75

(bihanget).

6. Västerås Försäkring nr 2 830 år 1828 SSA, SSAB.
7. Pursche 1979 s. 75 (bihanget).
8. Se fig. 10.

Byggnaderna och deras funktioner

1. Försäkring 100, 101, 102, 1828 Ulricehamn samt muntlig uppgift från Rolf Näslund, Härnösand.
2. Se karta 30, fig. 13.
3. Se nomenklatur bilaga 2 kod 232 till 245, samt tabell 16.
4. Lundberg 1979 s. 129, 134.
5. Ibid., jfr tabell 20 samt fig. 12.
6. Imhof 1974 s. 178 samt Nikula 1977 s. 7.
7. Kod 237, 241 och 239 i nomenklaturen bil. 2.8. Se tabell 20.
9. Fig. 12 nr 4 Försäkring nr 12 Karlstad tomt 153 och 198.
   Fig. 12 nr 5 Försäkring nr 593 Norrköping Dahls kv. 9.
   Fig. 12 nr 6 Försäkring nr 831 Norrköping Dahls kv. halva tomten 2b.
10. Fig. 12 nr 1 Försäkring nr 1652 Västerås N. kv. nr 27.
    Fig. 12 nr 2 Försäkring nr 1655 Västerås N. kv. nr 28.
    Fig. 12 nr 3 Försäkring nr154 Linköping kv. St. Per nr 10.
11. Se tabell 16.
12. Jfr bild av F.E. Martin av Storgatan i Jönköping, Karlsson 1974.
13. Se tabell 18 sammandrag.
14. Se försäkring nr 101–103 Ulricehamn.
15. Norrköping försäkring nr 1880, Hedemora försäkring nr 2184 Vänersborg försäkring nr 2898.
16. Saltbod Falun försäkring nr 2020, Järnbod Nora försäkring nr. 132.
17. Karta 30, tabell 9.
18. Se tabell 10 samt bil. 2

Bostadshuset

1. SSA, Städernas allmänna Brandstodsbolagsarkiv, biarkiv med Allmänna Brandförsäkringsverkets huvudböcker ordnade stadsvis efter stommens material.
2. Statistik öfver Sverige... 1833s. 205.
3. SSA ABV:s huvudböcker, Stockholms Stadsarkiv biarkiv till Städernas allmänna Brandstodsbolags arkiv.
4. Tabell 21 s. 64.
5. Ibid.
6. Bæckström, 1923, s. 85.

7. Gejvall-Seger, 1976, s. 37.
8. Ibid.
9. Ibid.
10. Tabell 4 Byggnadsmaterial i bostadshus.
11. Bilaga 2, Nomenklatur för undersökning av brandförsäkringshandlingar, kod 07-15 samt tabell 4.
12. Falun försäkring 2016, 1828; bostadshus av slaggsten och tegel.
13. Atlas över Svensk Folkkultur karta 26 b.
14. Se t.ex. bostadhus, Vadstena försäkring nr 664 1828.
15. Paulsson 1950-1953 del I s. 39.
16. Se tabell
4. I T. Karlström 1974 s. 146 kallas resvirkeshus med fyrdelad plan för "Gävlehus".
17. Se Gamla Svenska städer 1908-1930, Visby samt NM:s stadsundersökningar i Visby. I försäkring nr 2673, 1828 ges en god beskrivning av hur ett hus i skiftesverksteknik uppfördes i Halmstad.
18. Se tabell 4, Uddevalla.
19. Bilaga 2 kod 71-119 i nomenklaturen.
20. Vid kontroll visar det sig att flertalet sannolikt är medeltida byggnader.
21. Rentzhog 1967 s. 21.
22. Originalet i Rijksmuseum, Amsterdam, Kopia på Julita Herrgård.
23. Se tabell 7 sammandrag.
24. Rolf Näslund har i ett ännu opublicerat manuskript om stadsgårdarna i Härnösand framfört samma åsikt (sept. 1983).
25. Karlshamn, Halmstad, Göteborg, Strömstad, Hjo, Lidköping, Vimmerby, Mariefred, Sigtuna, Piteå och Luleå (tabell 7). Tidigare forskning har ansett att fönsterluckor skulle ha haft en mycket blygsammare utbredning, jfr Rentzhog 1967 not 80 s. 49.
26. Försäkring 586, 1828, Jönköping, Torgkvarteren, Stora Sjöraden nr 12-13.
27. Tabell 5, jfr Arnstberg 1976 s. 247 ff. ang. taktäckningsteknik samt frekvens och spridning av olika material och tekniker på landsbygden.
28. SSA Städernas allmänna Brandstodsbolag Sigtuna försäkring nr 5141.
29. Se t.ex. försäkring nr 1928, Säter, där torvtak byttes mot plåttak vid sekelskiftet 1900.
30. Se karta 22.
31. Se tabell 11, sammandrag samt fig. 35, karta 26.
32. Fig. 39, karta 27.
33. Paulsson, G 1950-1953 del I s. 158 bild.
34. Se t.ex. försäkring nr 586 Jönköping, försäkring 664 Vadstena, försäkring 1722 Strängnäs, samtliga 1828.35. Ibid.
36. Se förs. nr 1315 Säter ang. målade bågar och betr. glasets färg nr 2594 Norrtälje (1828).
37. Särskilt vanligt i Västergötland och Jönköping.
38. SSA Städernas allmänna Brandstodsbolags arkiv. Priscourant given Hudiksvalls rådhus 24/7 1828, EI:1 nr 16.
39. Hofrén 1937 not 145a.
40. Söderköpings förs. nr 260, Karlstad nr 174.
41. Tabell 11, fig. 39, karta 27.
42. Tabell 12, fig. 33, karta 28, jfr Arnstberg s. 251 ff. Eldstäderna i landsbygdens bostadshus bestod huvudsakligen av murade spisar. Kakelugnar var sällsynta utom i södra Sverige.

Bostadshusets plantyper. En översikt

1. Undersökningen omfattar cirka 200 gårdar med minst två bostadshus – i regel ett i gatulinjen och ett inne på gården. Syftet har varit att redovisa bostadshusets planformer och ett eventuellt samband mellan olika plantyper och bostadshusets läge.
2. Se t.ex. Lundberg 1942s. 58.
3. Hofrén 1930 s. 131 ff.
4. Lundberg 1942 s. 81.
5. Ibid. s. 87.6.
   Ibid. s. 176 och 183.
7. Wijnblad 1755 fig. 9 tabell XXVI.
8. Karlström, 1974s. 142.
9. Bengtsson 1946 s. 31.
10. Nordiska museets stadsundersökningar, Västervik, Karlskrona kv. Kanonen/Arboga kv. Helge And/N. kv./Eksjö första kv./Arboga, Remsmidaren. Västerås kv. Fabian 5/Borås kv. Frej 2/Härnösand kv. Banken 5/Norrköping kv. Planket 7.
11. Krigsarkivet Boställsritningar i tält och byggnader, 1c, Erik Dahlberg.
12. Pursche 1979 s. 89 ff.

Uthusen som byggnadstyper

1. Salubodarnas och verkstädernas läge på tomten, tabell 9.
2. Bland de fristående salubodar som bevarats kan också föras den s.k. Arbogaboden, som tidigare stod i Nora. Den är numera flyttad till Skansen och står starkt ombyggd bakom Bredablick. Byggnaden bestod ursprungligen av en salubod och ett portlider under samma takfall med stomme av liggande timmer under tegeltak. Fasaden var panelad och i den fanns en bodlucka och en inkörsport.
3. Jönköpings historia IV s. 175 samt fig. 53.
4. Hagberg 1982 s. 88.
5. Detta utvecklas mera i Paulsson,G, del I s. 16 ff.
6. Ibid.
7. 1701 års karta över Söderköping, Lantmäteristyrelsens arkiv Gävle.
8. RAÄ 1981 Byggnadsminnen 1961-1978 s. 99.
9. Ibid. s. 311.
10. Tabell 10, sammandrag kod 257, 264, 260, 263.
11. Paulsson, G, 1950–1953 del I s. 30.
12. I samtliga tryckta brand- och byggnadsordningar för städer vari gårdar försäkrades efter bildandet av SSAB 1828, föreskrives att "eldfarliga inrättningar och hantverk förlägges i stadens utkant och i närheten av vattendrag".
13. Nordisk familjebok band 17 s. 166 ff.
14. Första kv. 13–14, Västerlånggatan 27, Eksjö, Nordiska museets stadsundersökningar.
15. Kv. Örnen 6, Laholm NM:s stadsundersökningar.
16. En kolbod finns omnämnd i försäkring nr 1333, 1828 Varberg.
17. Borgarna i Strängnäs beslöt år 1646 att flytta sina logar söder om staden så att de ersatte tullstaketen (Strängnäs stadsarkiv, ULA, 12/1 1646, Rådstuguprotokoll). På en stadsplan från 1738 kan vi se hur detta tedde sig när beslutet var genomfört. (Stads- och fästningsplaner, Strängnäs F.I.N. 1738 Krigsarkivet).
18. Se tabell 10.
19. Ibid.

20. Bondstallar förekom i Borås, Sundsvall, Västerås och Karlskrona år 1828.
21. Paulsson, G, 1950–1953 del I s. 26.
22. Arboga försäkring 1.491 1828.
23. Kv. Rosenberg 9, Järnbrogatan 8/Övre Slottsgatan 9.

Exkurs. Förändringsprocesser i stadsgården fram till idag

1. ULA. Strängnäs stads arkiv Inteckningsprotokoll 11/3 1794. Brandförsäkringar nr 21 954 1858 Städernas allmänna Brandstodsbolags arkiv EIIIa.
2. Krigsarkivet. Strängnäs 1738, Stads- och fästningsplaner.
3. ULA Strängnäs stads arkiv Inteckningsprotokoll 11/3 1791.
4. Se Nordiska museets stadsundersökningar kv. Syskrinet 1. Strängnäs.
5. Lundberg 1950 VI:1 s. 110.
6. Sandblad 1949 s. 329.
7. Strängnäs museum, arkivet, J 4902/78:3/5 Ritning 4.
8. Lundberg 1979 s. 129.
9. ULA. Strängnäs stads arkiv, magistratsprotokoll, 1647 och 1660.
10. Tält och byggnader 1a-1g, Boställsritningar av Erik Dahlbergh.
11. ATA, Grassagården Strängnäs, Södermanland, Antikvarisk rapport 1976 (i Strängnäs museum golvplanka daterad 1721).
12. Ibid. bild 99.
13. Ibid. bild 110.
14. Strängnäs museum arkivet J 4902/78:3/5 ritning 1.
15. ULA. Strängnäs stads arkiv boupptecknings, Olof Christian Grass 1799.
16. ATA, Grassagården bild 76.
17. Ibid. bild 44.
18. Se fig. 59.
19. ATA, Grassagåendenbild 45.
20. Ibid. bild 20.

Bilagor

Förteckning över bilagor samt kartor, tabeller, diagram mm i löpande text

1. Stadsgårdarnas bebyggelstruktur och byggnadsmaterial enligt brandförsäkringarna (blankett) 136
2. Nomenklatur för undersökning av brandförsäkringarna 137
3. Tabell: antal undersökta gårdar fördelat på städer 22
4. Tabell: byggnadsmaterial i bostadshus. Stomme, sammandrag 48
5. Tabell: byggnadsmaterial i bostadshus. Takmaterial, sammandrag 67
6. Tabell: byggnadsmaterial i bostadshus.Takdetaljer, sammandrag 72
7. Tabell: byggnadsmaterial i bostadshus. Fasaddetaljer, sammandrag 62
8. Tabell: byggnadsmaterial i bostadshus. Fasadbeklädnad, sammandrag 55
9. Tabell:salubodarnas och verkstädernas läge. 37
10. Tabell: uthusens användning 39
11. Tabell:fast inredning i bostadshus. Golv, väggar, tak, sammandrag 75
12. Tabell: fast inredning i bostadshus. Eldstäder, sammandrag 83
13. Tabell: fastighetsvärde och ägarens samhällsgrupp 23
14. Tabell: utgår
15. Tabell: uthusens läge 38
16. Tabell: bostadshusens läge 33
17. Tabell: försäkrade gårdar i sörmlandsstäderna 1810–1850 2
18. Tabell:bostadshusets läge och ägarnas samhällsställning 143
19. Tabell: utgår
20. Tabell: förteckning över brandförsäkrade gårdar 1828 som som har enbart bostadshus på gården. 144
21. Tabell: regional fördelning av stommar i trä och korsvirke 1782–1827 i bostadshusen 46
22. Karta: regionindelning av svenska städer 9
23. Karta: material i bostadshusets stomme. Spridning 1828 47
24. Karta: fasadmaterial i bostadshuset Spridning 1828 145
25. Karta: utbredning av vissa takmaterial. Spridning 1828 146
26. Karta: bostadshusets interiör. Väggbeklädnad. Spridning 1828 74
27. Karta: bostadshusets interiör. Golv och tak. Spridning 1828 80
28. Karta: bostadshusets interiör. Eldstäder. Spridning 1828 82
29. Karta: svenska städer efter anläggningsår 15
30. Karta: regional fördelning av handelsgårdar med och utan fähus 40

STADSGÅRDARNAS BEBYGGELSESTRUKTUR OCH BYGGNADSMATERIAL ENL BRANDFÖRSÄKRINGAR

01–02 Nr.	03–04 Stad/gård	05 Tomtbr.	–16 Stom	–17 ABV.nr.	–20 Husbr.	–22 Vån-höjd	–50 Tak	–60 Tak-det.	–70 Fasad det.	–119 Fasad	–129 Na-ring läge	–208 Nä-ring funkt.	–219 Inr. bonh.	–231 Eld-stad	–235 Ink. port	–245 Bonh. läge	–253 Uth. läge	–275 Uth. funkt.	–277 Förs.bel.	–278 Ant. byggn.	280 Date ring	–337 Ägare yrke

Nomenklatur för undersökning av brandförsäkringshandlingar, sammandrag

Innehåll:

Kod	Sida	Kolumn
01-02	138	Nummer, Städernas allmänna brandstodsbolag.
03-04	138	Stad och gård
05	138	Tomtbredd mot gata
06-16	138	Stommens material, bostadshus
17	138	Nummer, Allmänna Brandförsäkringsverket
18-20	138	Husbredd mot gata
21-22	138	Våningshöjd
23-50	138	Takbeklädnad, bostadshus
51-60	139	Takbeklädnad, bostadshus, detaljer
61-70	139	Fasaddetaljer
71-119	139	Fasadbeklädnad, bostadshus
120-129	140	Näringens läge
209-219	141	Inredning bostadshus
220-231	141	Eldstäder
232-235	141	Inkörsportar, portlider
236-245	141	Bostadshusets läge
246-253	142	Uthusets läge
254-264	142	Uthusets funktion

01 Okänt eller felaktigt ordningsnummer Städernas Allmänna Brandstodsbolag
02 Ordningsnummer Städernas Allmänna Brandstodsbolag
03 Stad (kommunkod), fastighets- eller kartbeteckning
04 Gårdsbeteckning
05 Tomtbredd mot gata
06 Stommens material okänt bostadshus
07 Stomme bostadshus liggtimmer
08 Stomme bostadshus sten
09 Stomme bostadshus tegel
10 Stomme bostadshus korsvirke odef.
11 Stomme bostadshus korsvirke lerklining
12 Stomme bostadshus korsvirke tegel
13 Stomme bostadshus resvirke
14 Stomme bostadshus ramkonstruktion, skiftesverk
15 Stomme bostadshus stolpkonstruktion
16
17 Ordningsnummer Allmänna Brandförsäkringsverket
18 Husbredd mot gata. Bostadshusets bredd mot gata säker.
19 Husbredd mot gata. Bostadshusets bredd mot gata förmodad.
20 Husbredd mot gata. Bostadshusets bredd mot gata okänd
21 Våningshöjd. Det förstnämnda bostadshusets nockhöjd okänd.
22 Våningshöjd. Det förstnämnda bostadshusets nockhöjd känd.
23 Takbeklädnad, bostadshus, okänd
24 Tegel, samt tegel i kombination med plåt
25 Tegel på ribb eller läkt
26 Tegel på brädor
27 Tegel på trindvirke
28 Tegel på näver
29 Tegel på torv
30 Tegel, glaserat
31 Tegel på spån
32 Plåt
33 Plåt på brädor
34 Plåt på spån
35 Plåt på takved
35 Plåt på näver
36 Plåt på torv
37
38 Spån, stickor
39 Brädor, takved
40 Halm

41 Näver
42 Näver på takved eller brädor
43 Torv på näver eller trol
44 Torv på brädor
45 Torv
46 Vass, su, rör
47 Brädor på raft
48 Klattersten, fimmer, slaggsten, sten
49 Skiffer
50 Skiffer på brädor
51 Takbeklädnad, bostadshus, detaljer, okända
52 Tegel, skorsten
53 Plåt, skorsten
54 Gjutjärn, skorsten
55 Gråsten, fimmer, klink och klattersten, skorsten
56 Skiffer, skorsten
57 Täljsten, skorsten
58 Homeijor
59 Vindskupor, vindskappor, fönsterhufvar
60 Brädklädd skorsten och blindskorsten
61 Fasaddetaljer, bostadshus, okända
62 Frontespis
63 Förstukvist
64 Altanvåning
65 Loftgång, svale
66 Långförstuga
67 Mittrisalit
68 Sidorisalit
69 Luçaner, oxögon
70 Fönsterluckor
71 Fasadbeklädnad, bostadshus, okänd
72 Timmer
73 Timmer, tjärat
74 Timmer, slamfärg, vit
75 Timmer, slamfärg, svart
76 Timmer, slamfärg, röd
77 Timmer, slamfärg, grön
78 Timmer, slamfärg. gul
79 Timmer, slamfärg, blå
80 Timmer, oljefärg, vit
81 Timmer, oljefärg, svart
82 Timmer, oljefärg, röd

83 Timmer, oljefärg, grön
84 Timmer, oljefärg, gul
85 Timmer, oljefärg, blå
86 Panel, slamfärg
87 Panel, slamfärg, vit
89 Panel, slamfärg, röd
90 Panel, slamfärg, grön
91 Panel, slamfärg, gul
92 Panel, slamfärg, blå
93 Panel, oljefärg
94 Panel, oljefärg, vit
95 Panel, oljefärg, svart
96 Panel, oljefärg, grå
97 Panel, oljefärg, röd
98 Panel, oljefärg, grön
99 Panel, oljefärg, gul
100 Panel, oljefärg, blå
101 Puts (på korsvirke, tegel, sten, slaggsten, timmer)
102 Puts, slamfärg
103 Puts, slamfärg, vit
104 Puts, slamfärg, svart
105 Puts, slamfärg, grå
106 Puts, slamfärg, röd
107 Puts, slamfärg, grön
108 Puts, slamfärg, gul
109 Puts, slamfärg, blå
110 Puts, oljefärg
111 Puts, oljefärg, vit
112 Puts, oljefärg, svart
113 Puts, oljefärg, grå
114 Puts, oljefärg, röd
115 Puts, oljefärg, grön
116 Puts, oljefärg, gul
117 Puts, oljefärg, blå
118 Tegel och sten, oputsat
119 Tegel, glaserat, eller putsat och avfärgat i blinderingar
120 Näringens läge, okänd
121 Näring i bostadshus, ingångens läge okänd
122 Näring i uthus, ingångens läge okänd
123 Näring i bostadshus med ingång ifrån gatan
124 Näring i bostadshus med ingång ifrån gården
125 Näring i uthus med ingång från gatan

126 Näring i uthus med ingång från gården
127 Näring både i bostadshus och uthus med ingång både från gatan och gården
128
129
209 Inredning, bostadshus, okänd
210 Tapeter, tryckta
211 Tapeter målade med vattenfärg
212 Tapeter målade med oljefärg
213 Tapeter målade med limfärg
214 Putsade eller spattlade väggar som målats
215 Målade tak
216 Målade golv
217 Gipstak
218 Vävtapeter, målade
219 Reverterade tak
220 Eldstäder, förekomst okänd
221 Kakelugnar av tegel och lera
222 Glaserade kakelugnar, pottkakel
223 Oglaserade kakelugnar
224 Porslinskakelugnar
225 Järnkakelugnar
226 Kakelugnar av täljsten
227 Kammarspisar, salsspisar
228 Bakugnar
229 Bryggpannor
230 Eldstäder, näringsfunktion
231 Eldstäder, ospecificerade
232 Inkörsport, portlider, separat, saknas
233 Inkörsport/portlider, separat, okänd placering
234 Inkörsportar mellan hus
235 Inkörsportar mellan plank
236 Bostadshusets läge, okänt, osäkert
237 Inget bostadshus med ingång i gatulinjen
238 Bostadshus i gatulinjen utan angivande av entréns läge
239 Bostadshus i gatulinjen med inkörsport/portlider
240 Bostadshus i gatulinjen utan inkörsport/portlider/gångport
241 Bostadshus i gatulinjen med gångport
242 Bostadshus saknas
243 Bostadshus i gatulinjen och på gården med gångport
244 Bostadshus i gatulinjen och på gården med inkörsport
245 Bostadshus i gatulinjen och på gården utan inkörsport

246 Uthusets läge, okänt osäkert
247 Uthus saknas
248 Uthus i gatulinjen med inkörsport
249 Uthus i gatulinjen utan inkörsport
250 Uthus i gatulinjen med gångport
251 Uthus i gatulinjen och på gården med inkörsport
252 Uthus både i gatulinjen och på gården utan inkörsport
253 Uthus endast inne på gården
254 Uthusets funktion, okänd
255 Uthus med fähus
256 Uthus med fähus och förrådshus
257 Uthus med fähus, förrådshus och verkshus
258 Uthus med ett stall och svinstia
259 Uthus med förrådshus/packbodar
260 Uthus med förrådshus och verkshus
261 Uthus med packbodar och mer än ett stall
262 Uthus med packbodar, fähus och mer än ett stall
263 Verkshus
264 Verkshus och fähus

Tabell 18. Bostadshusets ägare jämfört med bostadshusets placering. Sammandrag.

	Bostadshusets ägare	Bostadshusets läge *							
		237/233	239	240/233	241	241/233	244	245	245/233
Överklass									
282			3		3	6	2		
283	Företagare, officerare, akademiker,			1	1	2	1		1
284	Rentierer, konstnärliga yrken.		19	4	7	12	11		6
285									
Medelklass									
286	Hantverkare	1	84	11	24	34	18		2
287	Småföretagare,	1	97	11	34	40	26		6
288	lägre tjänstemän, underofficerare		1				1	1	1
289									
271—2				1		3	1		
Funktionärer									
290								1	
291			1						
292	Butiksanställda, lägre personal i statens					2			
293	och städernas tjänst. Verkmästare.								
294									
295									
Arbetare									
296						2			
297									
298	Arbetare av olika kategorier, hantverkare		2		3		1		
299	utan närmare specifikation								
300		2	2			1	1		
301				1					
302									
303									
304									
Ospecificerade civilståndstitlar									
315					1				
316			13	1	2	6	3	1	1
317				1					
318	Änkor och sterbhus		1		3	7			
319			3		1	1			
320			1						
321			1	1		1			
322			3						
323						22			
Juridiska personer									
332—337	Städer, staten, föreningar	3	15	6	9	14	2	1	1

* Bilaga 2, Nomenklatur för undersökning av brandförsäkringshandlingar.

Tabell 20. Förteckning över brandförsäkrade gårdar 1828 som har enbart bostadshus på gården.

01—02 Nr.	03—04 Stad/gård
12	Karlstad nr 153, 198
44	Nyk. 3:je kv. nr 11
149	Strängnäs nr 89
154	Linköping St. Per 10
171	Karlstad nr 35 o. 37
193	Skövde rote 2 nr 34
198	Ulricehamn, stadsgr.
206	Sigtuna nr. 8
207	Sigtuna nr. kv. 2
208	Sigtuna nr. 22—24
593	Norrk. Dalskv. 9
664	Vastena hofs Kv. 96
831	Norrk. Dahls kv. Lyckan 2 b
1 652	Västerås n. kv. 27
1 655	Västerås n. kv. 28
1 721	Kungälv nr. 86
1 943	Alingsås storken 119
2 232	Strängnäs nr 22
2 349	Gävle 2:dra kv. nr 94
2 714	Linköping nya nr 71
2 906	Örebro n:a nr. 102
3 088	Varberg 3:e nr 217

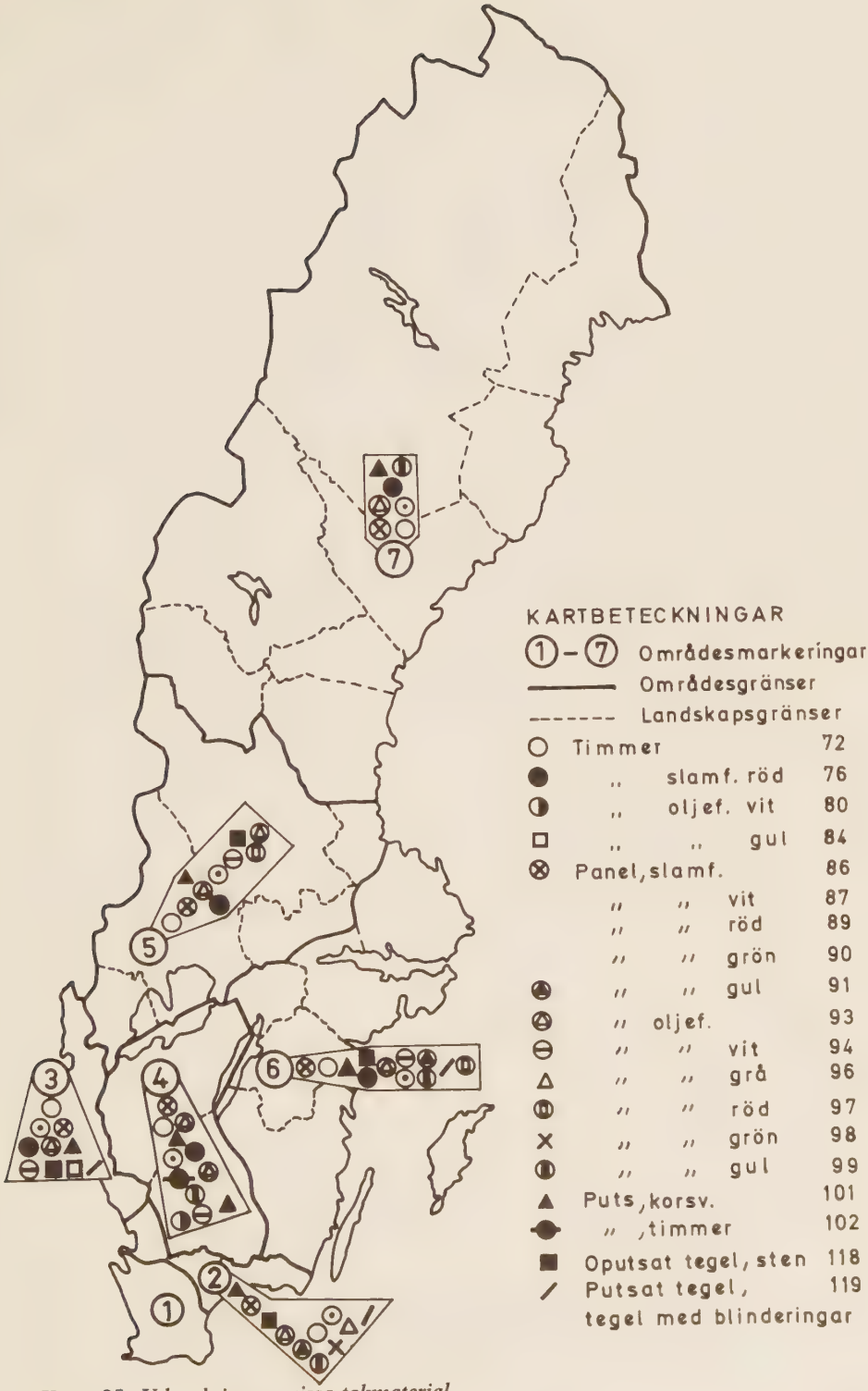

Karta 25. Utbredning av vissa takmaterial.

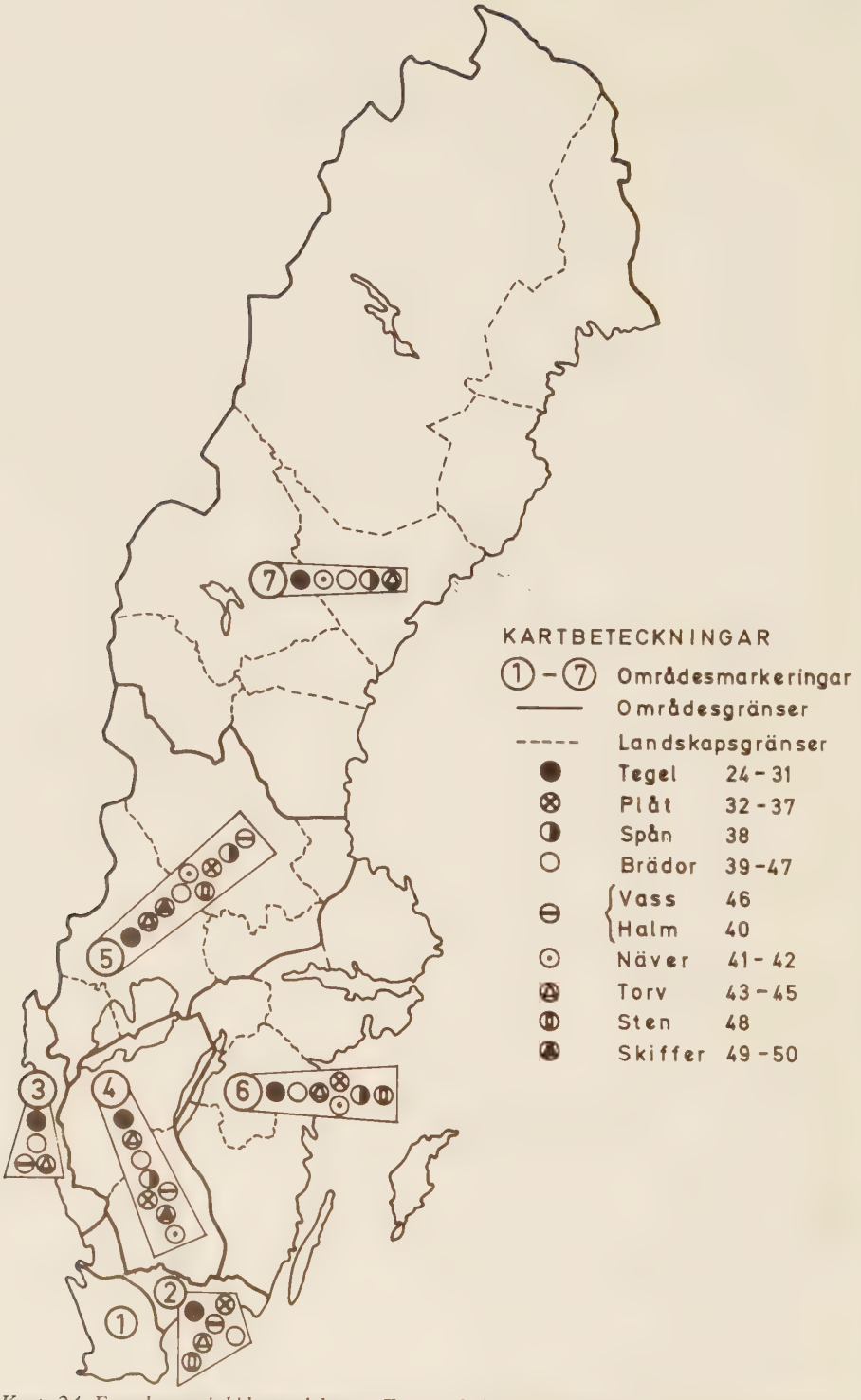

Karta 24. Fasadmaterial i bostadshuset. Ett urval. Spridning 1828. Symboler för det mest frekventa materialet ligger närmast områdesbeteckningen.

Illustrationsförteckning

1. Regionindelning av svenska städer
2. Det lantliga Vimmerby
3. Karta 29 Svenska städer efter anläggningsår
4 a-b. Gaturummets förändring under 1800-talets andra hälft
5. Gatumiljö i början av 1800-talet
6. Torget
7. Tabell 13 Fastighetsvärde och ägarens samhällsgrupp
8. Brulins trädgård
9. Förrådsgården
10. Småfolksgården
11. Tomtens indelning
12. Den äldre stadsgården med på tomten indraget bostadshus
13. Karta 30 Regional fördelning av handelsgårdar med och utan fähus
14. Uthus i gatulinjen
15. Bostadshus vid gatan och uthus på gården
16. Karta 23 Material i bostadshusets stomme. Spridning 1828
17. Sten
18. Liggande timmer
19. Korsvirke
20. Skiftesverk
21. Tegel
22 a-b. Slamfärgat timmer/panel med oljemålade detaljer
23. Vit slamfärg
24. Ett par fasader i Strängnäs
25 a-b. Puts
26 a-c. Förstukvist och fönsterluckor
27. Loftgång
28. Tegeltak
29. Brädtak
30. Torvtak
31. Spån- och skiffertak
32. Halmtak
33. Karta 28 Bostadshusets interör. Eldstäder
34. Täljstenskorstenar
35. Karta 26 Bostadshusets interiör. Väggbeklädnad
36. Vattenfärgsmålad papperstapet
37. Tryckta tapeter
38. Målat golv
39. Karta 27 Bostadshusets interiör. Målade golv och tak.
40. Eldstad med anknytning till ägarens näringsfång

41 a. Parstuga, Drotshemsgatan, kv. Ryggåsstugan, Söderköping
41 b. Enkelstuga, Ö. Kyrkogatan, N. kv 90, Västervik
41 c. Trerumsplan, Kopparbergsvägen, kv. Loke 6, Västerås
41 d. Kedjerumsplan, Lilla gatan, kv. Bisittaren, Torshälla
42 a. Tvårumsplan, Smedjegatan, kv. Pokalen, Norrköping
42 b. Sexdelad plan, Ö. Kyrkogatan, V. kv. 71, Västervik
42 c. Fyrdelad plan, Munkbrogatan, kv. Lejonet, Söderköping
42 d. Varianter med långförstuga på fyrdelad plan i Skottbergska gården, Drottninggatan, Karlshamn
43 a-c. Militära boställsplaner
44. Marknadsbodar
45. Fristående salubod på egen tomt
46. Salubod i stadsgårdens bostadshus
47. Salubod, fristående och i bostadshuset
48. Garveri
49. Smedjan 1828
50. Färgeri
51. Förrådshus
52. Stall
53. Planrekonstruktion av gården Syskrinet 1 i Strängnäs 1791
54. Rekonstruktion av Syskrinets fasad mot Lillgatan 1727–1791.
55. Befintlig takform Syskrinet. Sektion
56 a. Syskrinet 1, Fasad mot Lillgatan 1828
56 b. Syskrinet 1, Fasad mot Lillgatan 1982
57. Planrekonstruktion av Grassagården 1738
58. Grassagården år 1828, planrekonstruktion
59. Fönster i västra bostadslängan
60. Igensatt fönster i brygghuset
61. Grassagården mellan 1846 och 1917

Otryckta källor och bearbetningar

Allmänna Brandförsäkringsverket, ARKIVET, Strandvägen, Stockholm.

Institut for europæisk Folkelivsforskning, Kongens Lyngby Danmark: Arkiv Börje Hanssen vol. 35-38.
Krigsarkivet: Tält och byggnader. Stads- och fästningsplaner.
Lantmäteristyrelsens arkiv: Söderköping, 1701 års karta.
Nordiska museet: Stadsundersökningar, Bildarkivet.
Riksantikvarieämbetet: Antikvariskt topografiska arkivet, Kv. Grassagården 1, Strängnäs, Södermanland.
Riksarkivet: Kammarexpeditionens registratur 21/9 1824, Grunder för byggnadsordninsstadgan.
Stockholms stadsarkiv: Städernas allmänna brandstodsbolags arkiv, Serie EI och EIIIa med biarkivet Allmänna brandförsäkringsverkets huvudböcker.
Stockholms universitet: Konstvetenskapliga institutionen Granberg, J, 1980, Lillgatan i Strängnäs. Uppsats för det tvärvetenskapliga seminariet "Bebyggelsehistoria och byggnadsvård". Doktorandkurs vid Stockholms universitets konstvetenskapliga institution (stencil).
Strängnäs museum: Arkivet.
Uppsala landsarkiv: Strängnäs stads arkiv, Rådstugu-, intecknings-, lagfarts- och magistratsprotokoll.
Uppsala universitet: Konstvetenskapliga institutionen, Kajsa Borg, 1974, Några köpmanshus i Västervik (stencil). Trebetygsuppsats.

Förkortningar

ABV: Allmänna brandförsäkringsverket
KA: Krigsarkivet
NM: Nordiska museet
RAÄ: Riksantikvarieämbetet
RA: Riksarkivet
SSA: Stockholms stadsarkiv
SSAB: Städernas allmänna brandstodsbolag
SU: Stockholms universitet
ULA: Uppsala landsarkiv

Tryckta källor

Ahnlund, H, 1972–1973, Människor och murverk i kv. Cepeus 2 *S:t Eriks årsbok*.

Ahnlund, N, 1921, *Sundsvalls historia,* del 1. Sundsvall.

Ambrosiani, S, 1906, Järnkakelugnar och järnugnar. *Fataburen*.

– 1930, Hustyper i Skandinavien. *Rig* årg. 13.

Améen, L, 1964, *Stadsbebyggelse och domänstruktur*. Lund. Meddelanden från Lunds geografiska institution. Avhandlingar.

Andrén, E, 1931, Äldre bebyggelse i Gävle. *Meddelanden av Gästriklands kulturhistoriska förenings årsskrift*.

– 1933, *Västerviks bebyggelsehistoria*. Stockholm. Nordiska museets handling ar.

– 1935, *Småstadens borgargård*. Stockholm.

– 1942, *Simrishamn*. Stockholm. Ny uppl. 1974.

Arnstberg, K-O, 1976, *Datering av knuttimrade hus i Sverige*. Stockholm.

Arvastsson, G, 1977, *Skånska prästgårdar*. Lund.

At förse riket med beständige byggnader. *Byggnadsstyrelsen och dess föregångare*. 1969. Stockholm.

Atlas över Svensk folkkultur. 1959. Uppsala.

Bager, E, & Sandblad, N G, 1936, *Flensburgska gården*. Malmö.

Bengtsson, B, 1946, *Skottbergska gården i Karlshamn*. Stockholm. Nordiska museets handlingar.

Byggnadsminnen 1961–1978. Riksantikvarieämbetet. Stockholm 1980.

Byggnadsordning för Stockholms stad. 1763. Stockholm.

Bæckström, A, 1923, *Studier i Göteborgs byggnadshistoria före 1814*. Stockholm.

Cnattingius, B, 1970, Brandmärken på medeltida timmerhus. *Fornvännen*.

Cnattingius, L, 1973, Grevagården Rediviva. *Blekingeboken*.

Curman, J, 1937, Småstadens stadsplan. *Fornvännen*.

Das deutsche Bürgerhaus 1–6. 1959–1965. Tübringen.

Edelswärd, A W, 1859, Plan och byggnadsätt för landsortsstäder och förstäder. *Tidskrift för byggnadskonst och ingenjörsvetenskap*, del 1.

Eimer, G, 1961, *Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600–1715*. Stockholm.

– 1970, Urbana grundtyper i det medeltida Sverige. *Konsthistoriska studier tillägnade Armin Tuulse*. Stockholm.

Elling, C, 1943, *Danske borgerhuse*. Köpenhamn.

Ehn, O, 1970, Stadsutvidgning och laga skifte. *Ars Suetica*,2.

– 1970, Övre Slottsgatan i Uppsala. *Uppland*.

Ericsson, B, 1978, De anlagda städerna i Sverige. Urbaniseringsprocessen i Norden. *Nordiska historikermötet 17*, del II. Trondheim.

Eriksson, K, 1975, *Studier i Umeå stads byggnadshistoria 1621–1895*. Umeå.
– & Ågren, P-U, Moritzska gården och dess brokiga öden. *Västerbottensku riren* 4/3 1964.
Erixon, S, 1917, Några bidrag till det nordiska husets historia. *Fataburen*.
– 1919, Svenska gårdstyper. *Rig*.
– 1921–1927 *Skultuna bruks historia*, del 1-2. Stockholm.
– 1932, *En bok om rödfärg*. Stockholm.
– 1945, *Svenska kulturgränser och kulturprovinser*. Stockholm.
– 1947, *Svensk byggnadskultur*. Stockholm.
– 1958, Den fyrsidiga gården, Norden och kontinenten. *Skrifter från folklivsarkivet i Lund III*.
– 1958, Den sydsvenska fyrkantsgården. *Fataburen*. s. 178.
Eskeröd, A, 1957, Den dansk-skånska gården och Hinter-Pommerns fyrkantsgårdar. *Fataburen*.
Forsström, J E, 1917, *Norrlands städer och lapplandsbygd år 1800*. Stockholm.
Frimanslund, R, 1958, Den fyrsidiga gården, Norden och kontinenten. *Skrifter från folklivsarkivet i Lund* I. *Gamla svenska städer*, 1908–1930. Stockholm.
Gardberg, C J, 1950, Stadsplan och byggnadsskick i Borgå intill år 1834. *Folklivsstudier* II.
Granberg, J, 1976, *Grassagården*. Strängnäs.
Gejwall-Seger, B, 1976, Stadsplanering och bebyggelseutveckling 1719–1970. *Norrköpings historia* del VI kap. 16. Norrköping.
Grieg, S, 1971, Borgerhus i Törnsberg i middelalderen. *Vestfoldsminnen*.
Hagberg, L, 1982, *Eksjö 1700-tal*. Uddevalla.
Hammarsjö, G, 1969, Göthlinska gården i Nora. Några byggnadshistoriska aspekter. *Från Bergslagen till bondebygd* 24.
Hanssen, B, 1952, *Österlen*. Ystad.
Hansson, H, 1972, Ett stockholmskt borgarhus från vasatiden. *Fataburen*.
Harnesk, P, 1950, *Svenska stadsmonografier*. Stockholm.
Heckscher, E, 1922, Den ekonomiska innebörden av 1500- och 1600-talets svenska stadsgrundningar. *Svenska stadsförbundets tidskrift*.
– 1937, De svenska manufakturerna under 1700-talet. *Ekonomisk tidskrift* 39.
– 1949, *Svensk ekonomisk historia*. Stockholm.
Herlitz, N, 1922, Ur den svenska stadsbyggnadslagstiftningens historia. *Svenska stadsförbundets tidskrift*.
Hidemark, O, Stavenow-Hidemark, E, Söderström, G, & Unnerbäck, A, 1973, *Så renoveras torp och gårdar*. Västerås.

Hofrén, M, 1930, Indelningsverkets boställen. *Svenska kulturbilder* VI. Stockholm.
– 1937, *Herrgårdar och boställen i Kalmar län*. Stockholm.
Imhof, A, 1974, Der agrare Charakter der schwedischen und finnischen Städte im 18 Jahrhundert im vergleich zu Mittel-und Westeuropa. *Veröffentlichungen der Akademie für Raumforschungs- und Sitzungsberichte*. Hannover.
Josephson, R, 1918, *Stadsbyggnadskonst i Stockholm intill år 1800*. Stockholm.
– 1922, Svensk 1800-talsarkitektur. *Arkitektur*.
– 1923, *Svenska stadskartor och stadsplaner intill 1800-talets början*. Katalog. Göteborg.
Jönköpings historia VI–VI, 1919–1921. Jönköping.
Kalm, P, 1753, *Enfaldiga tanckar om det som bör achtagas wid en stads grundläggning*. Åbo.
Karlsson, B E, 1974, Storgatan i Jönköping. Bebyggelsen 1785– 1850. *Småländska kulturbilder*.
Karlström, T, 1970, Gävle stad. *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*. Uppsala.
– 1974, *Gävle stadsbild*. Gävle.
Kjellberg, S T, 1935, Gatuboden. Ett kapitel ur en ofullbordad undersökning av den svenska köpstadens bebyggelse. *Västmanlands fornminnesförenings årsbok* 23.
Lundberg, E, 1933, Västerländska borgarhustyper. *S:t Eriks årsbok*.
– 1935, *Herremannens bostad*. Stockholm.- 1942, *Svensk bostad*. Stockholm. (Ny uppl. 1979.)
– 1950, *Arkitekturens formspråk*. VI:1. Stockholm.
Nikander, G, 1930, Stadsplan och byggnadsskick i det gamla Åbo. *Svenska kulturbilder* V-VI.
Nikula, O, 1977, Borgarna som lantbrukare i Finland under 1700-talet. *AAA* vol. 54 nr. 4.
Nilsson, G A, 1935, En gammal köpmansgård i Lund. *Kulturen*.
Nisser, M, 1970, Stadsplanering i det svenska riket 1700– 1809. *Sju uppsatser i svensk arkitekturhistoria*.
– 1976, Industribebyggelse i Norrköping. *Norrköpings historia*, del VI, kap. 17.
Nordisk familjebok, 1904-1935, Stockholm.
Paulsson, G, 1950–1953, *Svensk stad* I–III, Stockholm.
Paulsson, T, 1970, Stadsplanering under 1800- och 1900-talet. *Eidos*.
Pursche, W, 1979, *Timmermansämbetet i Stockholm intill år 1700*. Stockholm.
Rentzhog, S, 1967, *Stad i trä*. Lund.
– 1970, Den svenska trästaden, en inventering. *Ars Suetica* 2.

Rudbeck, T G, 1855–1860, *Försök till beskrifning öfver Sveriges Städer* 1–3. Stockholm.
Råberg, M, 1973, Katarinaberget. Utredning och bevarandeförslag. *S:t Eriks årsbok*.
Sahlström, N, 1961, *Stadsplan och stadsbild i Falun 1628– 1850*. Falun.
Sandblad, N G, 1947, Pilgrändsgården i Ystad. *Ystads fornminnesförenings årsskrift* 4.
– 1949, Kemnerska gården i Ystad. *Ystads fornminnesförenings årsskrift* 5.
– 1949, *Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658*. Lund.
Selling, D, 1970, Krusenstjernska gården berättar. *Årsbok för Kalmar län*.
Selling, G, 1929, Ett stockholmshem från frihetstiden, en storborgare, hans stadsboning och malmgård. *Svenska kulturbilder* I–II.
Statistik öfver Sverige grundad på offentliga handlingar, 1833, Stockholm.
Steckzén, B, 1921, *Luleå stads historia 1621–1921*. Uppsala.
– 1922, *Umeå stads historia 1588–1888*. Umeå.
Svea Rijkes Lagh, 1734. Stockholm.
Szabo, M, 1970, *Herdar och husdjur*. Lund. Nordiska museets handlingar.
Thunander, B, & Thunander, I, 1976, *Kakelugnar*. Stockholm.
Trästäder i Norden. *Den nordiska trästaden*, del 1, registret. Stockholm 1972.
Wahlöö, C, 1971, Kaniksresidenset – ett medeltida bostadshus i Lund. *Kulturen*.
Wallin, S, 1959, Stadsbilden. *Strängnäs Stads historia*. Lund.
– , 1967, Kungsberget på Suecians strängnäsbild. *Fataburen*.
Westerlund, P O, 1959, *Mårten Skinnares hus i Vadstena*. Vadstena.
Wijnblad, C, 1755, *Byggningskonsten*, del 1–2 [tillägg 1–2]. Stockholm. KB:s ex. rariorasaml.
Åström, S-E, 1957, *Samhällsplanering och regionbildning i kejsartidens Helsingfors*. Helsingfors.
Önstad, C, 1971, Trossö. *Den nordiska trästaden* del 9.